

O PROBLEMU IJEKAVSKOŠĆAKAVSKOG
(ISTOČNOBOSANSKOG) DIJALEKTA

(Rad je primljen za štampu na sjednici Odjela za filologiju održanoj 4. X 1963)

U V O D

§ 1. Prošlo je više od pol stoljeća od Belićeva rada »Диалектологическая карта сербского языка« (Petrograd 1905), a dijalekatska slika hrvatskosrpskog jezičnog područja nije još potpuna – bez lingvističkih atlasa, s velikim bjelinama na karti dijalektološke literature¹ i s nesigurnosti i onoga, što je obrađeno, naše su četiri središnje republike slavenski dijalektološki eldorado: u nas su još uvijek moguća iznenađenja kao govori s fonološkim jatom² ili opća struktura govora na Susku.³ Napomenuo bih samo da je istočna polovica hrvatskosrpskog jezičnog područja sada već jasnija i uglavnom valja još očekivati konsolidaciju znanja, korekcije i konačno oblikovanje slike, a na velike novosti i ne možemo više računati. Ali na zapadu još mnogo toga nije jasno. To se sasvim očito vidjelo na I kongresu jugoslavenskih slavista (Beograd, rujan 1957) kad se razvila diskusija nakon referata A. Belića o zapadnoštokavskom dijalektu i koreferata M. Hraste (*idem*; izneseni su i novi podaci iz disertacije I. Brapca i moje; referat i koreferat u JF XXIII). Iz diskusije se moglo zaključiti da sada problematika zapadnih štokavskih govora dolazi u prvi plan istraživanja, i to u prvom redu njihova prvobitna staništa i međusobni genetski odnosi kao i odnosi prema susjedima, a onda i njihova današnja struktura.

¹ M. Hraste: Bibliografija radova iz dijalektologije, antroponimije, toponimije i hidronimije; HDZ I – v. kartu na koncu teksta.

² Dr Pavle Ivić: Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje. Novi Sad 1956 (*ćir.*). Str. 209-215; isti: Die serbokroatischen Dialekte. Ihre Struktur und Entwicklung. Erstes Band. Allgemeines und die štokavishe Dialektgruppe. Haag 1958. Str. 269-284. (u objema knjigama popis prethodne literature. Poslije izašla Ivićeva studija »Der Vokal ě als lebendiges Phonem in den serbocroatischen Mundarten«, International Journal of Slavic Linguistics and Poetics, I/II 1959. i Ivićeva disertacija »O govoru galipoljskih Srba«, SDZ XII, *ćir.*).

³ HDZ I (zajednički rad M. Hraste, J. Hamma i P. Guberine).

U međurječju Bosne i Drine s dodanim slivovima rijekâ Fojnice (trokut Fojnica–Kreševo–Visoko) i Usore, što utječu u Bosnu, govori se jedan dijalekt kojemu u dosadašnjoj literaturi nije nađeno pravo mjesto, ili još tačnije, koji zapravo i nije bio priznat kao dijalekatska individualnosti, iako se ne bi moglo reći da uopće nije bio poznat. Po njegovim dvjema glavnim osobinama – ijekavska zamjena jata i šćakavizam – zvat ću ga ijekavskošćakavskim, iako je danas na velikom dijelu njegova područja (istočna polovica međurječja) šć očuvano samo u nekim kategorijama, leksemima i toponimima (v. § 7 k). Mislim da je taj dijalekt neobično važan za prirodnu ravnotežu u rasporedu hrvatsko-srpskih narječja: njegova pojava na tako golemu kompleksu i njegova izrazita individualnost u društvu zapadnih govora uspostavljaju prirodne omjere između zapadne i istočne štokavštine. Danas su govori (ik. i ijek.) zapadno od iješć. područja strukturalno čak sličniji novoštokavskom tipu nego iješć. dijalekt – njih je izbranala drljača migracijâ i njihove su prvobitne osobine danas samo nepovezani ostaci, a ono što je sustav, u što su oni uklopljeni, to je doneseno na njihovo područje bezbrojnim migracijama, koje su raznosile novoštokavske inovacije rođene na jednoj osnovi što nije bila zapadnoštokavskog tipa. Drugim riječima, iješć. dijalekt, iako je i sam u znatnoj mjeri podvrgnut migracionim inovacijama (makar i bio pošteđen od najmasovnijih i naj snažnijih valova), može bar posredno dati djelomičnu sliku kakvi bi danas bili govori zapadno od njega da su se razvijali organski i zaista kontinuirano. No velim s a m o *posredno* i *djelomičnu* sliku; njegova je naime temeljna struktura, što je i naravno, bliža istočnoštokavskom nego njihova, što znači da bi se ti govori u prirodnom stanju prebačene na današnju vremensku ravninu razlikovali od tzv. hercegovačkog tipa znatno više nego sam iješć. dijalekt očišćen od migracionih inovacija. Valja čak u oba slučaja predvidjeti i one inovacije iz vlastitih razvojnih tendencija što se nikad i nisu razvile; te su tendencije presječene događajima u našoj povijesti koji su od Like do Šumadije oblikovali najveće u Evropi (izuzev Rusiju) više-manje ujednačeno jezično područje. I konačno, migracijama su odrezane zapadnoštokavske veze s kajkavcima i osobito s čakavcima, a i oni dodiri, koji su ostali, oslabljeni su unekoliko migracionim utjecajima i na samu čakavštinu i kajkavštinu.

REFLEKSI *ě* i *stj/skj* U ISTOČNOBOSANSKOM
(IJEKAVSKOŠĆAKAVSKOM) DIJALEKTU I U GOVORIMA
SUSJEDNIH DIJALEKATA

§ 2. Iješć. dijalekt po prostoru koji zauzima (međurječje Bosne i Drine i doline Fojnice i Usore) i po svojim dvjema osnovnim odlikama (ijekavizam i šćakavizam), ako mu priznamo individualnost prema susjedima, daje našoj dijalektologiji i naravniju sliku prvotnih genetskih odnosa i naravniji geografski raspored današnjeg činjeničnog stanja.

Iješč. dijalekt ima na istoku i jugu susjede s *ije* i *št*, na jugozapadu su mu bez izravnog dodira ikavci sa *št*, na jugozapadu i zapadu susjedi s *i* i *šč*, a na sjeveru sa *šč* i s različitim refleksima jata (*i*, *e*, ili kombinacije toga dvoga međusobno odnosno s *je*). Na sjeverozapadu imamo opet ijekavce štakavce, ali oni su tu novi susjedi. Na krajnjem sjeveroistoku imamo uzak dodir i s tipom *e/št*, ali iješč. dijalekt nema s tim tipom zajedničkih izoglosa koje bi samo njima pripadale – t. j. isto kao u slučaju *i/št* imamo različita oba refleksa (*jat* i **skj*, **stj*) pa ni ostale osobine nisu zajedničke ukoliko ne obuhvaćaju još bar jedan tip za prijelaz (za *e/št* služi *ije/št*, a za *i/št* služi *i/šč*). Obratno, s govorima koji imaju bar jedan refleks zajednički s iješč. dijalektom veze su nesumnjive, on je čak u neku ruku stjecište izoglosâ i prijelaz između tipova *ije/št*, *i/šč* i *i–e–je/šč*. Mislim da će biti ispravna teza P. Ivića kako na zemljištu BiH moramo postaviti kao prvotno jedno sjecište koordinata, koje bi u grubim crtama izgledalo ovako.⁴

Bosna	<i>i/šč</i>	<i>ije/šč</i>
Hercegovina	<i>i/št</i>	<i>ije/št</i>

Uza sve migracije taj je raspored ostao uglavnom vidljiv do danas. Zato samo ako polazimo od ove sheme i od odnosa prema refleksima za *jat* i **skj/stj* kod susjedâ, možemo ispravno locirati iješč. dijalekt i na karti i u nauci. Jedna je samo stvar nedovoljno jasna: neke izoglose (na pr. akcenti kod pridjeva i glagola – v. § 7 *v*, *cc*, *dd*, § 11) idu od Slavonije preko iješč. područja na Dubrovnik ili čak i u južnočakavski dijalekt, a istočna ih Hercegovina većim dijelom prekida. Kako je taj pravac na konfiguraciji tla i na smjerove migracija, izoglose moraju biti vrlo stare, a to samo znači da i u jednom pojasu ist. Hercegovine valja tražiti ispod naslaga⁵ (pod ist. Herc. mislim na područja u NR BiH, a ne na Vušovićeve Ist. Hercegovinu i druge takve krajeve NR CG). I konačno sve to ne bi iješč. dijalektu davalo prava na dijalekatsku individualnost da on nema i svojih osobitih značajki, kojima se odlikuje od svih svojih susjeda. Dvije su najuočljivije (makar baš i ne bila njihova strukturalna važnost golema): prva je negativna (nema duženja u sekvenci samoglasnik + sonant + suglasnik), druga pozitivna (osobit historijski složeni morfem »habitual«: *bi* + 2. lice imperativa za sva lica sing. i pl.). Prva je osobina neosporno vrlo stara (vezana uz gu-

⁴ *Dialekte* str. 196. Vertikala između ik. i ijek. refleksa predstavlja Bosnu i Neretvu. Skica je ovdje malo izmijenjena. Slika je još efektnija kad na liniji iznad skice postavimo Slavoniju s formulom *i–e–je/šč*.

⁵ O tim problemima v. moju raspravu »O strukturalnim i genetskim kriterijima u klasifikaciji hrvatskosrpskih dijalekata« Zbornik za filologiju i lingvistiku III, Matica srpska, Novi Sad, 1960. (u skraćenom obliku tiska se u Krakowu).

bljenje »poluglasâ«), a ni druga ne može biti nova – danas su međusobne veze istočne i srednje Bosne svakako manje žive nego svake od njih s kojim drugim krajem (ne pogoduje im ni konfiguracija tla), a ipak je taj složeni oblik poznat samo na ta dva terena što i sačinjavaju iješć. područje (v. § 7 *mm*).

JUGOISTOČNA I SJEVEROZAPADNA GRUPA
ISTOČNOHERCEGOVAČKOG DIJALEKTA

§ 3. Pošto su izašle Ivićeve knjige imamo znatno olakšan posao pri sistematiziranju činjenica i određivanju dijalekatskih odnosa. Budući da Ivić nije uzeo *šč* : *št* među osnovne dijalektološke kriterije, podijelio je ijekavske govore na istočnohercegovački i tzv. zetsko-lovcenski dijalekt. Kako prvi zauzima golemo područje, Ivić ga dijeli na dvije grupe, jugoistočnu i sjeverozapadnu, pretežno po strukturalnim kriterijima. Uzete su ove diskriminante (jasno, bez obvezatnog poklapanja svih izoglosa),⁶ koje ovdje iznosim tabelarno sređene:

		<i>sjeverozapad</i>	<i>jugoistok</i>
1.	izgovor dugog jata	češće jednosložen	češće dvosložen
2.	vokalske redukcije	+	—
3.	promjena – <i>st</i> – <i>s</i> i sl.	—	+
4.	promjena $h > k, g$	—	+
5.	novo jotovanje s ispadanjem <i>v</i> (šedočiti)	—	+
6.	stariji ili uopće nestandardni plur. nastavci u imenica	+	—
7.	genitiv od <i>Đuro</i>	Đure	Đura
8.	enklitike <i>ni, vi</i>	—	+
9.	imperpekt	rijedak ili –	+
10.	historijski infinitiv	+	—
11.	u plur. prezenta preteže	čitāmo, činīte	čitāmo, činīte

⁶ *Dijalektologija*, str. 136-137. Po strani od te podjele stoje govori Dubrovačkog primorja, Žumberka i doline Une (str. 151).

Uzmemo li iješć. dijalekt kao cjelinu, onda po onome što je poznato⁷ on ne spada ni u jednu od tih dvije ijekavskih grupa. Ivićevim diskriminantama možemo dodati još ove:

sjeverozapad⁸

jugoistok

12.	gen. i dativ ličnih zamjenica	měne, - i, něga, němu, kòd mene, kòd nęga	mènē (gen.). mène (dat.), nęgā, kòd mēnē, òd nęgā ⁹ , mène - mène, nęga-nęga ^{10, 11} , òd mene: ispred mene, prì nēmu: ispod nęga. ¹¹ U Vuka dosljedno akcent `.
13.	oblik na -e u dat. sing. ličnih i povratne zamjenice	—	+ ¹²

⁷ Od literature u *Dijalektologiji* (str. 147-152) odnose se na iješć. dijalekt radovi pod br. 5, 11, 16, 22, 24, 25 i 38. Bez obzira na ekavsko-jekavski refleks jata ovamo spada i Ružičićev rad naveden u § 153. Uz br. 16 valja dodati od istog autora i tekstove u Zb. za nar. žv. i ob. knj. X i XI. Tako bi se i uz 22 i 24 mogli dodati još neki radovi istog autora, otkud se dadu izvući pojedini dijalektološki podaci. U knjizi *Dialekte* literatura za iješć. dijalekt obuhvaća § 175 i 176, kao i § 177, tačka 4 (Đorđevićev rad o M. Divkoviću). Podaci o iješć. dijalektu nalaze se osim toga još u članku dra. Ivana Brapca »Glavnije fonetske osobine govora u tuzlanskom kraju« (Pitanja književnosti i jezika, knj. IV i V, sv. B, Sarajevo 1957-58, str. 43-67), u mojim izvještajima i Ljetopisu JAZU 62 (za istraživanja god. 1955, str. 375-380) i 63 za istraživanja god. 1956, str. 431-438. Izvještaji za god. 1957. i 1958. nalaze se u tisku). Objavljen je na koncu i jedan izvještaj I. Brapca o govorima na lijevoj obali Bosne u dolini Usore (Ljetopis JAZU 63, 1959, str. 421-422), koji uz stanovite ograde također pripadaju iješć. dijalektu.

Slika iješć. dijalekta najbolje se vidi iz dviju novih još neobjavljenih disertacija o međurječju Bosne i Drine i o dolini rijeke Fojnice s visočkom okolicom, ali kako su one u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu pristupačne znanstvenim radnicima, a bez njihova je materijala nemoguće raspravljati o iješć. dijalektu, pozivat ću se i na njih. To su Ivan Brabec: *Govor Tuzle i okolice*, Zagreb 1955 (Sveuč. knjižnica R 6635a. Ovdje kratice TO) i Dalibor Brozović: *Govor u dolini rijeke Fojnice*, Zagreb 1956 (Sveuč. knjižnica R 7051; rad je citiran i u Brapčevoj raspravi u Pitanjima knjiž. i jezika). Pojedini podaci iz tih disertacija navođeni su u spomenutom koreferatu M. Hraste (JF XXIII, str. 78-81).

U iznošenju podataka ne pozivljam se na pojedine radove kad se tvrdnja odnosi više manje na cijelo iješć. područje (izuzev slučajeva kad bi provjeravanje tvrdnja ili primjera bilo otežano rasporedom građe u izvoru). U ovoj raspravi ne govorim o iješć. otoku u Mađarskoj kod Pečuha (osim osnovnih činjenica u § 8a) budući da o njemu nema pisanih podataka, a o njegovoj opstojnosti i pripadnosti iješć. dijalektu imam osobne obavijesti P. Ivića.

⁸ Podaci uglavnom iz mojih promatranja, a manjim dijelom iz literature (*Dijalektologija*, § 150, tačke 6, 8, 13, 21, 32; *Dialekte* § 172).

⁹ Gojko Ružičić: Akcenatski sistem pljevaljskog govora, SDZ III (*ćir.*), str. 147.

¹⁰ Danilo Vušović: Dialekt istočne Hercegovine, SDZ III (*ćir.*), str. 54, 56; Jovan Vuković: Akcenat govora Pive i Drobnjaka, SDZ X, (*ćir.*), str. 264-265.

¹¹ J. Vuković: Akc. govora P. D., str. 264-265, v. i opasku 131 ovdje.

¹² Uz opasku 9 v. i J. Vuković: Govor Pive i Drobnjaka, JF XVII (*ćir.*), str. 58, kao i Vukov Rječnik pod *mene*.

14.	akcent ž. i sr. roda neodređ. oblika jednosložnih pridjeva s nepostojanim a (u m. rodu), kao <i>sit, sita, sito</i> ili <i>bistar, bistra, bistro</i>	preteže `	preteže " 13
15.	brojne imenice i njihovi pridjevi (formant, a kod pridjeva i akcent)	gotovo uvijek <i>čtvero</i> , pretežno i <i>čtvèri: četvèrica</i> (uz <i>čtveri: četvòrica</i>)	Vuk: <i>čtvero, čtvo-ri, četvòrica</i> , a oblike s <i>-er-</i> donosi u zagradi, odnosno upućuje na <i>-or</i> . ¹⁴
16.	uzlazni akcenti ispred infinitivnog nastavka	gotovo isključivo – (misle se, jasno, slučaj kad je inf. <i>-i</i> očuvano, v. tačku 20).	+ i —, ¹⁵ Vuk +
17.	prelaženje ` na prefiks u prezentu I	oplètem, ispèčem, zakùnem, zazòvem	òpletèm, ispečèm, zàkunèm, zàzovèm ¹⁶
18.	isto II	pòželim, pòživim	pòžèlim, ¹⁷ izvolim – zavòlim, pòživimo (znači i pòživim), ¹⁸ peživim, zažèlim ¹⁹
19.	part. pas. I. Maretićeve vrste	izjèden, izjèdena-izjedèna, oprèden (oprèden), oprèdena (oprèdena)-opredèna, otrèsen, otrèsen-a-otresèna	izjeden, -a, òpreden, -a, (o)trèsen, -a ²⁰

¹³ Vuković (Akc. govora P. i D.) ima u većini pridjeva " (284), a u manjini (primjeri su, čini se, pretežno s *o, e* ili Ъ / Ь u korijenu) ima ` (278-281), Vušović (o. c. 51-52) ima samo " i dublete kod *gladak, krepak, nizak, sladak, tanak, uzak*. Ružičić ima situaciju sličnu Vukovićevoj (o. c. 142-145). Vuk ima ". Vuković doduše piše (o. c. 278) da Daničić navodi (214) *dùga* uz *dùga*, ali u Daničića je zapravo samo određeni rod dubleta.

¹⁴ Vuković, Vušović i Ružičić (oo. cc.) ne spominju nikakve promjene u odnosu na Vuka. Vuković ni u JF XVII ne spominje – *er* ni kod *o* ni kod *e*, a kod brojeva ima samo *-orica* (str. 67), a druge mogućnosti ne spominje. Ali P. Ivić ipak piše da »skoro svi govori istočnohercegovačkog dijalekta, zajedno sa štokavskim ikavskim narječjem, imaju ... *-ero*« (*Dijalektologija*, str. 165). Tu se misli i sjeverozapadna i jugoistočna grupa, a *-or-* će svakako biti koncentrirano uglavnom samo na istoku.

¹⁵ v. kod Vukovića (Akc. g. P. i D. 304-308), koji razmatra i druge govore ovog tipa.

¹⁶ Vuković, Akc. g. P. i D. 321-323; Ružičić, o. c. 151. Daničić ovdje nema prenošenja, ali Vuk (Rječnik) ima: *dònesèm* (*donèsèm*).

¹⁷ Ružičić, o. c. 152. Tip *pòživim* ne spominje, valjda kao u Daničića (opaska 19).

¹⁸ Vuković, Akc. g. P. i D. 325, 327.

¹⁹ Daničić.

²⁰ Daničić, a Vuković, Ružičić i Vušović (oo. cc.) ne spominju bilo kakvih odstupanja od Daničića, samo što Vuković (Akc. g. P. i D. 372) ima *(o)trèsen, -a*.

20.	infinitiv bez -i	pretežno +	— ²¹
21.	prijelaz od akcenta <i>izvūkla, dovèla</i> na <i>izvũkla, dõvela</i>	gotovo samo +	— ²²
22.	tendencija k uopćavanju akcenatske promjene u 2. i 3. licu sing. aor.	gotovo samo +	— ²³
23.	dužina na ultimi u 2. i 3. licu sing. aor. s povučeniim akcentom	gotovo samo —	+ ²⁴
24.	čuvanje dužine kao refleksa nekadašnje cirkumfleksne intonacije, na pr. u glagola kao <i>glè-dāti, gìnūla</i>	—	često + ²⁵

Izabrao sam one razlike koje svatko lako zapaža i koje su svojom frekventnošću ipak važni elementi u strukturi i funkcioniranju jezičnog sustava.²⁶ Preostaje nam da te dvadeset i četiri točke (moglo bi ih biti znatno više, ali radilo bi se ili o sitnijim crtama koje ne moraju biti znatne čak ni po starini svog postupka, ili o onima koje se zasada teško mogu točnije prostrano odrediti²⁷) razmotrimo na liniji sjeverozapad : jugoistok i nakon toga u odnosu na iješć. dijalekt, koji uostalom ni po ovom mojem dodatku kao ni po prvih jedanaest crta ne spada ni u jednu od tih dviju grupa.

²¹ Vušović, o. c. 56; Vuković, Akc. g. P. i D. 303–318; Ružičić, o. c. 149–150; Vuk.

²² Daničić, a Vuković, Vušović i Ružičić (oo. cc.) ne spominju nikakvih odstupanja.

²³ Vuković (Akc. g. P. i D. 333) ima čak više infinitivnih akcenata nego Daničić – iako postoje odstupanja u oba pravca. Vušović (o. c.) ne spominje odstupanja od Daničića, a kod Ružičića ima raznih odstupanja od Daničićeva sustava, ali omjer infinitivnih i povučeniim akcenata nije bitno izmijenjen (o. c. 162–168). Prema Vukoviću (o. c. str. 349) pljevaljski je govor ponekad na sredini između Vukova i njegova, tj. ima manje promjena nego Vuk, ali više nego govor Pive i Drobnjaka.

²⁴ Vuković (Akc. g. P. i D. 333–334), Ružičić (o. c. 162), Daničić.

²⁵ Vušović (o. c. 62–65), Vuković (Akc. g. P. i D. 303, 308–310, 315–317). Ta je osobina ograničena uglavnom samo na jugoistočne govore same jugoistočne grupe.

²⁶ Primjere sam za jugoistok uzimao iz Vušovićeve, Vukovićeve i Ružičićeva rada i iz Vukova jezika – otud se može dobiti najviše podataka, a Ivić (*Dij.* 137) uzima Pivu i Drobnjak kao predstavnike jugoistočne grupe (za sjeverozapadnu uzima Lastavičinu Korenicu).

²⁷ Čini se npr. po dosadanjoj literaturi i po mojim podacima da u sjeverozapadnoj grupi preteže u instr. sing. *i-dekl.* nastavak *-i*, a u jugoistočnoj *-ju*. To je svakako znatna razlika, uočljiva od mnogih u navedene dvadeseti četiri tačke, ali zasad je još prerano da se unese u popis.

Prvo, što možemo uočiti konfrontirajući točke 2–24 (izuzev, jasno, u stanovitom smislu točku 5), jest poklapanje sjeverozapadnih ijekavaca s ikavcima (štakavcima i šćakavcima). To je sasvim razumljivo kad uzmemo u obzir da sjeverozapadni ijekavci (najvećim dijelom Srbi) žive gotovo svugdje u većoj ili manjoj mjeri izmiješani ili u susjedstvu s ikavcima (Hrvatima ili Muslimanima – Srba ikavaca gotovo i nema izuzev neke oaze, npr. kod Livna), a važno je da spomenute dvije grupe ijekavaca nemaju zemljišnog dodira – na sjeveru su rastavljeni iješč. dijalektom, na jugu kompaktnim ikavskim područjem. To od doba preseljenja onemogućuje sjeverozapadnoj grupi zajedničke inovacije s jugoistokom (izuzev općeštokavske).²⁸ Sjeverozapadna grupa živi dakle u stvari u simbiozi s ikavcima, od njih je primila ili pak s njima zajednički razvila crte iz točaka 2, 7, 10 – 23, a vjerojatno pod njihovim utjecajem izgubila crte 8 i 9. Odijeljena od jugoistoka nije mogla zajednički s njime razviti crte 1 (tu je teško reći što je regresija na sjeverozapadu, a što samostalan razvoj na jugoistoku. Ja radije vjerujem u ovo drugo, bar za golemu većinu slučajeva) i 3 – 5, a i tu je, kao osobito u točki 6, simbioza s ikavcima djelovala kao kočnica. Treba ipak uzeti u obzir i činjenicu da su ijekavci na sjeverozapadu doseljenici iz zapadnijih područja stare postojbine, u nekim se crtama poklapaju s ikavcima već od prije (15, 24). Ali svi ti procesi imaju i svoju drugu stranu. Istočnohercegovački dijalekt, prebačen na ikavska područja Like, Dalmacije, zapadne Bosne i eventualno i zapadne Hercegovine, nije samo primao u sebe zapadne osobine nego je i govore ikavskih krajeva prožeo svojim značajkama, a kod štakavskih ikavaca pojačao opće »hercegovačke« tendencije, tako da su mu oni postali pomoćnikom u širenju »hercegovačke« fizionomije na golemim zapadnim kompleksima. Rezultat je takav da je npr. kod nekih ikavaca štakavaca u sjev. Dalmaciji razlika praktički svedena na refleks jata, a na velikim šćak. ikavskim područjima zapadni se karakter ogleda tek u izoliranim ostacima nekadašnjeg sustava, u karakterističnim pojedinostima (leksički primjeri za $j < *d$ kao *meja*, *tuji* i sl., $-jd-$, *greb* i *vrebac*, izuzetni ostaci neprenesenog $\tilde{}$), koje se uostalom i ne poklapaju terenski ni izdaleka potpuno. Slično je i s $\check{c}$, $\acute{e} > \check{c}$ ili $\check{c} > \acute{e}$ i s ostacima i derivatima stare deklinacije, što je zapravo djelomično zahvatilo i ijekavske doseljenike. Postoje još i dva nejasna čakavizma ($-j\acute{e}ti -j\acute{a}ti$ i $\downarrow > j$),²⁹ koje sjeverozap. ijekavci nisu prihvatili (njihove su aree uostalom i kod ikavaca vrlo sitne – i raza-

²⁸ Pa i kad se nađe ista inovacija – jug obiju grupa ima – $ao > \bar{a}$ (*Dij.* § 136) – ona je rezultat *identičnih* utjecaja primljenih s *raznih* strana: sjeverozap. od dalmatinskih ikavaca (*Dij.* str. 176), jugoistočna od Ivićeva zetsko-lovčenskog dijalekta (*Dij.* str. 160).

²⁹ *Dij.* str. 182. Zanimljivo je da su oba ova čakavizma poznata kod ijekavaca samo u Dubrovniku, tj. prvi je *bio* poznat i tumačen je na različite načine (Rešetar: *Rad 134*, str. 107 i dalje; *Libro od mnozijeh razloga* – Dubrovački ćirilski zbornik od g. 1520, Beograd 1926, *ćir.*, 181 i dalje; *Glas SAN CCI*, *ćir.*, str. 31 i dalje; A. Vailant: *La langue de Dominko Zlatarić I*, str. 252-254; izvan Dubrovnika Maretić *Rad JAZU 209*, str. 180; Sv. Marković: *SDZ XIII*, str. 53-54).

sute!). Jedina jezična činjenica koja u nekim ikavskim (šćak. i štak.) govorima ima značaj sustava i kategorijske razlike prema ijekavcima na ikav. terenu, jest akcenatska opozicija, ž. i sr. roda kod nekih pridjevskih riječi.³⁰

Najvažnija je činjenica u ovom razmatranju da u stvari nema ni jedne jedine crte koja bi bila svojina samo sjeverozap. ijek. grupe i nikoje druge ni ikavske ni ijekavske. To čak nije ni pretežno jednosložni diftonški izgovor dugog jata (osobito pod '), tako je npr. i u dubrovačkom govoru, koji ne spada ni jednoj od grupa o kojima je ovdje riječ, a jednosložan je izgovor zaostao često i u samoj jugoist. grupi, no ima ga čak i u »zetsko-lovcenskom« dijalektu.³¹ Drugim riječima, sjeverozapadna je grupa u stvari jednostavan plod križanja istočnohercegovačkog i mlađeg ikavskog dijalekta (po Ivićevoj terminologiji), pri čemu je i ovaj drugi više ili manje temeljito izmijenio svoj izgled. Sjeverozap. grupa govori dakle na priličnom području isti idiom kao i ikavci, i izuzev refleks jata i opće »hercegovačke« inovacije ništa je više ne veže baš s jugoist. grupom. Posebno su pak pitanje nekadašnji genetski i strukturalni odnosi predaka današnje sjeverozap. i jugoist. grupe na starom staništu (v. § 11).

ISTOČNOBOSANSKI DIJALEKT PREMA DVJEMA GLAVNIM GRUPAMA ISTOČNOHERCEGOVAČKOG DIJALEKTA

§ 4. Govorimo li o odnosu iješć. dijalekta prema ostalim ijek. govovima (tj. štakavskima), cio se izgled stvari potpuno mijenja. Uzmimo one dvadesetičetiri točke s tabele, što je tek manji dio diskriminanta koje se u ovom slučaju moraju postaviti. Taj se dijalekt u svojim čistijim govovima slaže s jugoist. grupom u točkama 1, 11 (iako je tendencija k zapadnom razvoju zbog analogije prema sing. i zbog govora inteligencije u Bosni), 18, 21, 22, sa sjeverozapadom se slaže u tačkama 2 (ipak znatno manji stupanj redukcija) 3 – 8, 9 (ipak bolje čuva imperfekt), 13, 15 – 17, 20, 23, 24, a u točkama 10, 12, 14 i 19 ne slaže se ni s jednom od tih dviju grupa. Kad bi se dakle radilo samo od te dvadesetičetiri diskriminante, iješć. dijalekt zaista bi pripadao sjeverozap. grupi, kamo je u Ivićevoj *Dijalektologiji* (str. 136) i smješten – s njom ima petnaest zajedničkih tačaka (od čega dvije zapravo prelazne osobine, tj. 2 i 9) a s jugoist. grupom samo 5. Preostale su četiri tačke samostalne. Mogao bi se čak broj izoglosa sa sjeverozapadom smanjiti, a broj samo-

³⁰ *Dij.* § 180, u stvari Tomljenovićeve situacija (*Dij.* § 188 tačka 13). Poznato mi je više ik. šćakavskih govora toga tipa (osobito je izrazit imotski govor). O tome će se još dosta govoriti kod iješć. dijalekta (§ 7v, cc, dd, § 11).

³¹ *Dij.* str. 158. Detalji u Branka Miletića, SDZ IX.

stalnih crta povećati, u točkama 4 i 5 iješč. stanje je drukčije nego na sjeverozapadu: na sjeverozapadu *h* otpada, a u iješč. se uglavnom čuva, na sjeverozapadu obično postoji novo jotovanje u vezama *d*, *t*, *s*, *z*, *c* + *ě*, a u iješč. dijelektu *ě* gotovo i ne utječe na konsonante izuzev *l* i *n*. U objema se tim točkama iješč. slaže s Dubrovnikom (makar situacija s glasom *h* i ne bila ista), što je vrlo važno. Ali sve su te dvadesetčetiri diskriminante sabrane samo zato da se sjeverozap. i jugoist. grupa odijele jedna od druge, one se po drugome gotovo i ne razlikuju izuzev više-manje normalne pojedinačne razlike u govorima. No u svim ostalim svojim specifičnim osobinama iješč. dijalekt stoji u opoziciji prema objema grupama, ili prema cijelom Ivićevu istočnohercegovačkom dijelektu, ili čak i prema svim svojim susjedima i gdjekad i svim ostalim štokavskim govorima u cjelini!

S ostalim ijek. govorima izvan sjeverozap. i jugoist. grupe (Ivić³² ih ima dva: žumberački i dubrovački, a izdvaja zapravo i dolinu Une i sam iješč. dijalekt, kao i poluijekavske govore)³³ iješč. dijalekt ima ove odnose: žumberački je potpuno različit, dolina Une nije istražena (sigurna veza samo neprenošenje $\hat{}$ – što ništa i ne znači), tešanjско-maglajski ekavsko-jekavski govor u stvari je dio iješč. dijelekta (v. § 9), s Jablanicom (ije-i) veže iješč. dijalekt *šč* i neprenesen $\hat{}$, a s Dubrovnikom je zajednička opozicija prema sjeverozap. i jugoist. grupi već spomenuto *dě*, *tě* > *dje*, *tje* i, što je vrlo važno, sličnost u akcentuaciji mnogih pridjevskih riječi (točke 14 i unekoliko 19, v. § 7 v, cc, dd). Osim toga u onim diskriminantama što su iješč. dijelektu zajedničke sa sjeverozap. iješt. grupom, sudjeluje i dubrovački (izuzev 3 i 7, što je premalo za tako blisko susjedstvo s jugoist. grupom). Isto to vrijedi i za neke diskriminante koje su iješč. dijelektu zajedničke s jugoist. grupom (11, 18 i 21), a u dvjema je točkama dubrovački čak zapadniji od iješč. dijelekta (1 i 12, zapravo i 9). Značajno je da ima i drugih vrlo važnih pojedinosti: instrumental sing. *i*-dekl. na *-im* (starim i sl.), *ńe-* u Cavtatu, *pri-*, *prid*, *priko*, *ao* > *ō* i u Dubrovniku iako obje grupe ijekavaca štakavaca imaju u jadranskom *ao* > *ā* (v. ovdje opasku 28) itd. Jedina crta, koja je stara i važna, a rastavlja iješč. dijelekt od dubrovačkog govora, jest (uz *št*) dubrovačko *može* prema iješč. *more*, što povezuje Dubrovnik s najistočnijim djelovima jugoist. iješt. grupe.³⁴

³² *Dij.* str. 137–141.

³³ *Dij.* str. 141–142.

³⁴ Dubrovačke crte prema sažetom Budmanijevu prikazu (Rad JAZU 65, str. 155–179), prema Ivićevoj *Dijalektologiji* (§ 143) i po podacima supruga doc. dra. Žarka Muljačića, rođene Dubrovkinje što odlično poznaje svoj govor, kao i po vlastitim opažanjima iz Dubrovnika. Uz *može* treba napomenuti da *ž* tu nije pouzdano, u starijem dubrovačkom *r* je bilo obično (Andre Vaillatnt. *La langue de Dominko Zlatarić I*, Paris 1928, § 254). Današnje *ž* može biti kombinacija hercegovačkih utjecaja i regresije zbog analognih alternacija *k*, *g* : *č*, *ž*.

DOŠADANJE PROUČAVANJE ISTOČNOBOSANSKOG DIJALEKTA

§ 5. Tako je sada iješč. dijalekt točno lociran u odnosu na sve bliže i dalje susjede (osnovni odnosi iješč. dijalekta prema ostalim kombinacijama refleksa *ě* i refleksa **stj/skj* – § 2 – i položaj iješč. dijalekta u Ivićevu istočnohercegovačkom dijalektu – § 3, 4). Temeljni bi zaključak bio da iješč. dijalekt ne spada u sjeverozapadnu grupu istočnohercegovačkog dijalekta, kamo je smješten u Ivićevoj *Dijalektologiji* (str. 136). No činjenice zahtijevaju da se iješč. dijalekt uopće izdvoji iz istočnohercegovačkoga i da obrazuje samostalan dijalekt iste kategorije.

Individualnost iješč. dijalekta prvi je put uočena prije više od 100 godina, ali opažanja su bila usputna i uglavnom ograničena na nepreneseni $\hat{}$.³⁵ Prvi se put god. 1899. zapaža da je cio govor kreševski kao na istočnoj strani rijeke Bosne i svi se ti govori tretiraju kao nešto osobito u Bosni, samo pisac³⁶ na žalost ne opisuje posebno pojedinačnih osobina, nego samo iznosi tvrdnju na temelju svog dojma. Ipak je taj zapažaj važan jer još u prošlom stoljeću i teritorijalno određuje iješč. dijalekt: dolina Fojnice (u nju u širem smislu spada i Kreševo) † međuriječje Bosne i Drine.

Rešetar je prošao sve glavne točke iješč. terena, ali on je te točke shvatio izolirano i osim toga nije pri brzom radu uhvatio sviju crta na svim točkama pa zato nije vidio svih podudaranja potrebnih za sintezu (tj. na raznim su mu točkama različite osobine izbjegle pažnji).

Brabec je u svom opisu govora Tuzle i okolice (1955) uspoređujući svoj materijal sa Žuljićevim vareškim i s Rešetarovim kreševskim i fojničkime ustanovio da se zapravo radi o istom dijalekatskom tipu, ali na žalost nije pošao bitno dalje od te konstatacije. Jer kada u zaključnom dijelu sistematski razmatra odnose tuzlanskog govora prema susjedima,³⁷ Brabec tretira izoglose s Varešom isto kao one s Posavinom, Mostarom, Pljevljima i ist. Hercegovinom, ističući samo kvantitativno veću srodnost s Varešom i ne uočavajući kvalitetnu razliku između odnosa Tuzla–Vareš i npr. Tuzla–Posavina ili Tuzla–Pocerje. Može biti više razloga što Brabec nije išao do konca, ali glavni će biti u fragmen-

³⁵ U knjižici »Zemljopis i poviestnica Bosne od Slavoljuba Bošnjaka« (Zagreb 1851) Jukić uspoređuje akcent Kreševljaka i Šokaca (tj. katolika u sjevernom dijelu međuriječja Bosne i Drine) s novopazarskim akcentom (str. 14–15). Dvije godine poslije Šunjić vrlo precizno fonetski uspoređuje akcent Kreševa i bosanske Posavine te ga suprotstavlja akcentu ostale Bosne (De ratione dipingendi ... Auctore Mariano Šunjić, Viennae 1853, str. 42).

³⁶ Fra Ignacije Strukić: Poviestničke crtice Kreševa i franjevačkog samostana, Sarajevo 1899. Pisac kreševski govor izjednačuje s govorom na istočnoj strani Bosne i spominje Visoko, Vareš, Sarajevo, D. Tuzlu, Brčko, a od tipičnih osobina navodi samo čuvanje *d* i *t* u vezama *s bj* i *ě*, neprelaženje $\hat{}$ i kratak slog ispred sonantske skupine, što su sve vrlo značajne iješč. osobitosti (str. 28–299).

³⁷ TO 158–162. Na žalost nisu dovoljno iskorišteni dotad poznati izvori za govore na zapadu od tuzl. oblasti (na pr. Ružičićev maglajsko-tešanjski govor nije uzet u obzir).

tarnosti Rešetarevih podataka o Kreševu i Fojnici i u nepreciznosti Žuljićeva bilježenja – iz Žuljićeva se rada npr. ne vidi tako bitna vareška osobina kao neprelaženje $\hat{}$ (što spominje doduše za musl.). Od Žuljića i Rešetara Brabec nije mogao saznati da je npr. njegova tuzlanska konstrukcija *bi* + 2. lice imperativa poznata također i u Varešu i u dolini Fojnice, pojedine pak akcenatske izoglose na liniji Posavina–Tuzla–Dubrovnik ili Posavina–Tuzla–Pljevlja zastupljene su također na liniji Vareš–Fojnica, što isto tako nije bilo poznato, a to potpuno mijenja odnose tuzlanskog tipa prema susjedima: ne radi se dakle više o vezama Tuzle s Kreševom, Varešom, Dubrovnikom, Posavinom, Pljevljima, Pocerjem itd., nego o vezama iješč. dijalekta i njegovih dijelova s Dubrovnikom, Posavinom, Pljevljima itd. Brabec u početku nije dao punu važnost vlastitim podacima o skupu *šč* (TO 31–33) i nije sintetski uočio specifičnost ijekavske zamjene jata na svom terenu. Zato se nije bio mogao odlučno oduprijeti starijim tezama o ikavskom supstratu; iako ga je materijal jasno pozivao na to, on uza sve mjestimične sumnje i pravilne zaključke ipak misli da bi u tuzlanskoj oblasti mogao biti ikavski supstrat (TO 12) i da »pitanje jekavizacije TO ostaje otvoreno« (TO 167). Time se lišio mogućnosti da svoj govor skupa s vareškim i fojničkim individualizira u odnosu na susjede upravo na temelju osnovnih dviju njegovih osobina: ijekavštine i šćakavštine. Tek se u kasnijoj svojoj raspravi o fonetskim osobinama u tuzlanskom kraju (1958) Brabec definitivno priključio tezi o originalnoj ijekavskoj zamjeni jata na tuzlanskom području i pokazao nemogućnost ikavskog supstrata (polazeći od Ivićeva rada u JF XXI o šumadijsko-vojvođanskim ikavizmima i od novih podataka o Fojnici). Ali ipak je u pogledu šćakavizma Brabec ostao na pozicijama iz TO, a što se tiče samog jata tuzlanski govor i dalje ostaje u pojedinačnim vezama s drugim susjednim govorima, nije pravo uočeno posebno jedinstvo istočne i srednje Bosne na temelju specifičnog ijekavskog refleksa jata i ukupnosti ostalih crta.

Ivić u svojoj *Dijalektologiji* (1956) ide korak dalje od Brapca. On iznosi najvažnije osobine prvo iz kraja oko Kreševa, Fojnice, Visokoga i Vareša, a onda iz tuzlanske oblasti (*Dij.* 140/141). Zaključak je oprezan: »izgleda, međutim, da će buduća dijalektološka ispitivanja omogućiti da se i fojničko-tuzlanski govori definišu kao posebna dijalekatska jedinica sa prilično prostranim zemljištem i s nizom karakterističnih obeležja« (*Dij.* 141). Jasno je da Ivić ne može donijeti konačnu odluku kamo da smjesti iješč. dijalekt u svojoj sistematici sve dok Brapčev i moj materijal ne budu u cjelini objavljeni. No Ivićev oprez ima još jedan razlog: iako je savršeno jasno uočio genetsku samostalnost iješč. dijalekta,³⁸ ipak zbog nedostatnog materijala o današnjoj strukturi iješč. govora vidi na tom terenu u prvom redu izolirane arhaizme uklopljene u istočnohercegovačku strukturu. Zato je iješč. dijalekt u *Dij.* u stvari tretiran kao dio sjeverozapadne ijekavske grupe, a dubrovački govor, kojemu je struktura poznatija, dobio je posebno mjesto iako je

³⁸ v. ovdje § 2.

pravoj istočnohercegovačkoj strukturi dubrovačka očito bliža nego struktura iješč. dijalekta. U knjizi *Dialekte* (1958) Ivić je otišao još korak dalje podijelivši istočnohercegovački dijalekt na štak. i šćak. dio, ali još uvijek kao jedan dijalekt našega jezika. Vrijednost Ivićeva udjela u sagledavanju iješč. dijalekatske individualnosti leži u prvom redu u njegovu teoretskom poslu koji je obavio djelomično i prije terenskih istraživanja Brapčevih i mojih. Ivić je u slaganju *hs.* dijalekatskog mozaika zapazio na području BiH prazninu koju je kombinatorikom popunio tada još više-manje hipotetskom desnom gornjom četvornom (ije/šć) sheme što je ovdje donosim u § 2. Tu dakle Ivić primjenjuje u stvari istu metodu koju je upotrebio Mendeljejev u svojoj tablici elemenata najavljujući »eka-« elemente – svakako interesantan slučaj u dijalektologiji. Zaključak mog izvještaja za god. 1955.³⁹ (1957) prva je, iako još oprezna, konkretizacija Ivićevih teoretskih izvoda (tada još neobjavljenih, ali meni poznatih), rađena na temelju Brapčevih i mojih podataka. U tom je »Zaključku« iješč. dijalekt određen već i teritorijalno i po svojim dvjema osnovnim značajkama, a u »Zaključku« izvještaja za god. 1956.⁴⁰ (1959) dane su već u kratkim crtama sve osnovne teze ove rasprave. Ivićeva teoretska postavka pruža mogućnost da je na iješč. području *bio nastao* jedan individualan *hs.* dijalekt. Sebi sam postavio zadaću pokazati da je taj dijalekt stvarno *nastao* i da se i *održao*, da se nije izgubio u istočnohercegovačkoj strukturi. Drugim riječima problem i priznavanje iješč. dijalekta jest pitanje njegove strukturalne fizionomije. Problematika pak samog iješč. dijalekta iscrpljuje se u ovim pitanjima: 1. osobine (popis i opis), 2. granice, 3. pučanstvo, 4. unutarnja razvedenost dijalekta, 5. unosi sa strane i 6. geneza govora. Izvanjska su pitanja strukturalna verifikacija osobina iješč. dijalekta i njegovo smještanje na dijalektološkoj karti nakon analize strukturalnih i genetskih izoglosa što prelaze njegove granice

KRITERIJ PRI ODABIRANJU I IZNOŠENJU DIJALEKATSKIH ZNAČAJKA

§ 6. Tema je ove rasprave da se obrade svi upravo spomenuti problemi, u prvom redu osobine iješč. dijalekta. Naravno je da nije moja zadaća iznijeti u ovom radu sve osobine iješč. dijalekta, pa ni kojeg njegova govora. To je svrha monografijâ i to ću za jedan dio učiniti u opisu govora u dolini rijeke Fojnice, koji spremam za tisak, a nadam se isto tako opisati i sve druge iješč. govore južno od granice tuzl.

³⁹ Isti sam zaključak iznio i u disertaciji (1956), v. opasku 7 (v. i rad iz op. 5 i § 11 ovdje).

⁴⁰ v. opasku 7. Tu su iznesene i neke osnovne značajke iješč. dijalekta kao cjeline, kao i neke od razlika među pojedinim iješč. govorima.

oblasti (tj. od Krivaje).⁴¹ Ovdje se dakle mogu iznijeti osobine iješč. dijalekta samo u izboru prema stanovitom kriteriju.

Osnovni mi je kriterij da u načelu navodim samo osobine koje obuhvaćaju cio iješč. dijalekt, i to u prvom redu one što su po mom mišljenju rezultat organskog kontinuiranog razvitka, a ne unos sa strane ili pak odraz općeštokavskih inovacionih stremljenja.⁴² Organske osobine iješč. dijalekta mogu jasno biti dvovrsne: samo njegove ili pak zajedničke s pojedinim susjedima – na to ću obratiti osobitu pažnju u završnim dijelovima (§ 10–12), gdje ću iskoristiti podatke iz slijedećeg paragrafa kako bih točno odredio status i mjesto iješč. dijalekta na *hs* jezičnom području i potvrdio razmatranja i zaključke u § 1–5. Mislim da je ovdje osobito važno iznijeti one osobine koje vežu iješč. dijalekt sa zapadnim ili istočnim istok. dijalektima kao cjelinama. Referirajući na I kongresu jugoslavenskih slavista o Brapčevu i mojem materijalu M. Hraste je pravilno postupio kad taj materijal razmatra zajedno s ikavskim govorima i s posavskim i podravskim govorima sa sačuvanim *hs* akutom. U onom ograničenom smislu, u kojem danas možemo govoriti o zapadnoj štokavštini, ona stvarno obuhvaća upravo te tri skupine govora. Ali s druge strane ima isto toliko osobina koje iješč. dijalekt vežu s istočnohercegovačkim, a pojedine ga povezuju i s nekim istočnim dijalektima (šumadijsko-vojvođanskim i Ivićevim zetsko-lovcenskim), gotovo uvijek ukoliko su zajedničke s istočnohercegovačkima. Prema tome bi iješč. dijalekt imao unekoliko prelazan karakter na liniji istok–zapad, uza svu svoju pretežno zapadnu fizionomiju. Kako takav karakter imaju i neki ikavski i jek. štok. govori, danas je nemoguće egzaktno razrijediti štokavštinu na istočne i zapadne dijalekte – mogu se pokazati samo »istočne« i »zapadne« osobine, a nekima je teško dati bilo jednu bilo drugu oznaku.

OSO BINE ISTOČNOBOSANSKOG DIJALEKTA

§ 7. Za iješč. dijalekt značajne su slijedeće osobine:

a) Jat u iješč. dijalektu ne odgovara kao cjelina refleksu jata ni u jednom *hs* dijalektu. Kratki jat daje *je*, dugi je obično dvosložan ijekavski refleks, ali se pojedinosti refleksâ razlikuju od Vukova tipa u nekoliko točaka:

– dosta visok procent ekavizama, uglavnom onih što se nalaze pojedinačno rasuti i u ik. i u ijek. štokavskim govorima, a ovdje su samo

⁴¹ Nadam se, jasno, da će i Brabec objaviti svoju monografiju o govoru tuzl. kraja, koja pruža bogat i uglavnom pouzdano zapisan materijal s područja sjeverno od Krivaje.

⁴² Izolirane osobine, potvrđene samo u jednom dijelu iješč. područja, navest ću samo ako nisu lokalna inovacija i ako ima temelja za nadu da su nekad bile opće u iješč. dijalektu, a poslije prekrivene na pojedinim terenima »hercegovačkim« nanosima ili općim »hercegovačkim« tendencijama.

koncentriraniji.⁴³ Jedan je od njih, koliko mi je poznato, tipičan samo za ovaj dijalekt, a radi se o vrlo staroj osobini (*dětelina* od *e*, u drugim štokavskim govorima $e > \check{e}$). Iz TO nemam podataka o toj riječi, ali na liniji Vareš–Fojnica dolazi samo *e*, a također i u tešanjско-maglajskom i oko Doboja).

– sporadično čuvanje *C + rje*: *grjehota*, *trjëmka*, *drjemovan*, *brjezasta*,⁴⁴ *òdrjèzānu*, *srijècōm*; i početno *rje-*: *rjèpa*.

– gotovo redovno *ně-* $>$ *ne-* u zamjeničkim i priloškim korelativima. *Tr'* je refleks doduše poznat i u nekim drugim ijek. govorima, ali to nisu iješt. govori stanovništva na zapadu i istoku od iješč. područja,⁴⁵ nego govori što ne spadaju u normalan Ivićev istočnohercegovački⁴⁶ ili pak spadaju u Ivićev zetsko-lovcénski.⁴⁷

– ikavizmi slični kao u drugim neikavskim govorima, dakle isključuju mogućnost ikavskog supstrata, nego ih valja objašnjavati analoškim uopćavanjem ili glasovnom asimilacijom.⁴⁸

– ikavski refleks *prě-*, *prěd*, *prěd-*, *prěko*.⁴⁹ U tim je primjerima refleks i inače nevjerovatno nepostojan u štokavskim i čakavskim govorima.

⁴³ v. njihov pregled u mom izvještaju za g. 1957 (v. op. 7).

⁴⁴ Sve TO str. 14. Daljnji primjeri iz mog materijala.

⁴⁵ Čak na iješč. području, tj. sjeverno (TO str. 13, 157) i južno od Krivaje, pravoslavci imaju *ne-*, iako su inače primili većinu iješč. osobina (za tuzl. oblast v. TO str. 156). To razlikovanje po konfesiji potvrđuje i Vuković za Žepče i Zavidoviće (Pit. savr. knjiž. jezika, knj. II, sv. 1, str. 136).

⁴⁶ Dubrovnik nekada (A. Väillant: *La langue de D. Zlatarić I*, § 194), danas Cavtat (Budnani, Rad JAZU 65 str. 156) i Mljet (P. Ivić, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, I, *ćir.*, str. 405).

⁴⁷ Miletićev *Ormnički govor* (SDZ IX, *ćir.*, str. 428), perojski govor (prema Ribarićevoj ostvavštini, koju pripremam za tisak za JAZU, i prema mojim opažanjima), Prčanj (Rešetar: *Der št. Dialekt*, str. 183). Govori istočnohercegovačkog dijalekta imaju *ne-*: Ružičić (SDZ III, str. 147), Vuković (JF XVII, str. 22, 61), Vušović (SDZ III, str. 11). U sjeverozapadnoj grupi tog dijalekta nalazimo također redovno *ne-* (B. Lastavica: *Korenički govor*, N. Vj. XIV, str. 754, *nekeda*, također i tekstovi tog tipa u Zb. NŽOJS), ali poznati su mi i rijetki sporadički slučajevi s *ne-* u sjeverozapadnoj grupi (Bos. krajina, kat. i prav.), što je razumljivo s obzirom na različito podrijetlo ijekavaca zapadno od Bosne i Neretve, a osim toga na sjeverozapadu i mnogi ikavci šćakavci imaju *ne-*, što su mogli od njih preuzeti i susjedi ijekavci šćakavci u pojedinim slučajevima (v. ovdje op. 167).

⁴⁸ Na iješč. dijalekt mogla bi se gotovo u cijelosti primijeniti Ivićeva argumentacija o zakonitosti ikavizama u šumadijskovojođanskom dijalektu (O nekim problemima naše istoriske dijalektologije, JF XXI, *ćir.*, str. 107–116).

⁴⁹ Ove bih jatove izdvojio iz kompleksa analoških uopćavanja, gdje ih tretira Ivić (v. op. 42), jer osim ik. refleksâ u ijek. i ek. govorima imamo ek. refleksa u ik. čakavaca (Vesna Cestarić–Jakić: *Refleks jata na sjeverodalmatinskim otocima*, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. III, str. 415; G. Ružičić: *Jezik Petra Zoranića*, JF IX, *ćir.*, str. 43–72). Ružičić daje bogat materijal i odličnu analizu, ali zaključci ipak ne stoje, što ću pokušati da dokažem u jednoj raspravi o čak. jatu, koju spremam za tisak, a neki su podaci iz te rasprave već objavljeni u »Zadarskoj reviji« posvećenoj 450-oj obljetnici Zoranićeve smrti (br. 4, 1958). Ako utječe *pri* na *prě-* u ekavskom govoru, kako misli Ivić, ne može utjecati *prě-* na *pri* u ikavskom, uko-

– djelomično čuvanje *je* ili *i(j)e* ispred *j*, osobito u središnjem pojasu iješč. područja (Vareš i okolica): *smjèjat se, dvjèu, ogrìej se, smièjèmo se* i sl.⁵⁰

– *i* i *ĩ* ispred *r* prešli su u *ě* dok je još *ě* bio fonem, i taj novi *ě* dijeli sudbinu etimološkoga: *pĩer, diérat, abàzdjerat se* (*d* prema *obàzdret se*) i sl. Proces zahvaća djelomično i *ri/i*: *priècat, kòrièsno, pre-* (< *pri-*), a konačno gdjekad i *i* uz druge sonante (*l, v* : *cvielit* i sl.).⁵¹

– oblik *pri(j)a*, inače karakterističan za ik. govore.⁵²

– najčešći je refleks dugog jata dvosložno *iē* (rjeđe u obliku *ijē*), ali ima još priličan postotak diftongâ *iē*, a na jednom malom području između Vareša i Krivaje i *ie* ili čak *ie* (*lĩepo, nĩesam, diētu*).⁵³ Pri sekundarnom duljenju *je* (> *jē*) ne gubi se opozicija prema etimološkom dugom jatu, makar bio i diftonški (*djěšo* : *djēte*, v. dalje točke *c* i *d*).

b) Vokalizam je dosta nestabilan s velikim brojem lokalno ograničenih promjena. Na cijelom su iješč. području (iako ne u svakom selu) zastupljene ove pojedinosti:

– *-ao* > *-ō*, *-aest* > *ēst*.

– *grěb, grebļe*.⁵⁴

– *o* u *mohuna* (tuzl. oblast, a po mojim podacima i Sarajevo) ili s metatezom *ōmuna* (srednja Bosna), *a* u *ānamo* (< *onamo*; uz to ima i drugih zamjenica i priloga s *on-* i *ov-* > *an-*, *av-*, ili *ev-*, *en-*, ali to je sve sporadički na raznim mjestima, a *anamo* je opće iješč).

– *i* u *mĩni, diĩi* (obično »dalji«, rjeđe »duži« ili oboje).⁵⁵

liko u takvim čakavskim govorima *prě-* nema otpočетка *glasovni* refleks *e* (v. *pri* > *pre*, Cestarić–Jakić, *ibid.*). Mislim da *prě-*, *prěd* i *prěko* treba izdvojeno tretirati u svakom pojedinom slučaju – rezultat njihova jata zavisi o nekoliko činilaca.

⁵⁰ Primjeri Žuljićevi (Današnji vareški dijalekt, str. 38) i moji. U tuzl. oblasti Brabec ne bilježi te pojave, ali Rešetar ima *smièjem se* iz Zvornika i susjedne Tavne (Der. št. D. 69).

⁵¹ Sva literatura iz opaske 7 daje primjere za *ir* > *ěr*. Da se radi i o staroj i o fonetskoj promjeni, nepobitan je dokaz u tešanjsko-maglajskom govoru iješč. dijalekta, gdje imamo *je* od kratkog jata, a *ē* od dugoga, pa takvi primjeri dolaze u obliku *pěr, měr, vjèrovi* i sl. (Ružičić: Jedan nezapažen bosanski govor, *Prilozi XVI, ćir.*, str. 239–245).

⁵² Rešetar, Der št. D. str. 102. Tu se ustvari ne radi o samom refleksu jata, ali sama je inovacija veoma karakteristična, a obično se navodi uza nj.

⁵³ Sve fonetičke varijacije jata mogu biti podrobno opisane i iznesene samo u monografijama (nešto više podataka u mom izvještaju za g. 1958) – kako to nema fonološke važnosti, ispuštam sve što ne daje kriterije za odnose prema drugim govorima (vidi dalje točku *c*, a i § 9: o glasu *j* u dvosložnom jatu v. § 7e).

⁵⁴ Južno od Krivaje redovno je *vrebac*, a u dolini Fojnice sporadički i *rest-*. Brabec u TO ne spominje tih pojava, a u *Pit. knjž. i jez.* ne spominje ni *grebļe* (u TO str. 16).

⁵⁵ U srednjoj Bosni sporadički i reflesi *dižd-*: Divković (ARj), Sarajevo (Šurmin, Rad 121, str. 190), Visoko (diždevica i sl. u mojem materijalu). O naravi tih primjera s *i* (*miĩni, diĩi, dižd-*) dao je Ivšić uvjerljivo tumačenje kao o sekundarnim vokalima, koji su se fonetski razvili da uklone teške glasovne skupove što nastaju

- prijeglas potpuno poremećen.
- svi govori pokazuju priličnu snošljivost prema zijevu.
- dosta je razvijena redukcija kratkih samoglasnika, no slabije nego u zap. Bosni.
- infinitiv bez *-i* (u stvari poluglasovna pojava).

c) Fonološki sustav vokala danas je peteročlan, ali još nije potpuno likvidiran sedmeročlani sustav, kao što je to već provedeno u pravim istočnohercegovačkim govorima.⁵⁶

i	u	i	u
e	o	prema: <u>ie</u> (< ě)	<u>uo</u> (< !)
a	(+ ṛ)	e	o
		a	(+ ṛ)

Fonemi ie i uo nisu kao diftonzi dobro pristajali uz štokavski sustav, a osim toga bili su ubrzo ograničeni na duge slogove pa su tako došli u alternaciju s *je* (= sekvenca već postojećih fonema) i *u* (= već postojeći fonem).⁵⁷ Zato se ie defonemizirao u *i(j)ē* izjednačivši se s etimološkim *i(j)ē* (*li(j)ēpo* kao *pi(j)ēmo*), a uo je slijedio sudbinu svog kratkog para i prešao u *ū*. U jednom govoru iješč. dijalekta ie se defonemizirao u *ē* (tešanjско-maglajski refleks) postepenim eliminiranjem elementa *i* u dvoglasu. Danas se jedan prelazni diftong iē može čuti u Varešu i na zapadu od Vareša (uz češći normalan dvosložni refleks), a akustički se dojam tog diftonga znatno približuje k *ē* ili zatvorenom *ē̄*.⁵⁸

Nijedna od ovih dviju defonemizacija nije ipak dovedena do konca. Diftonški dugi jat fakultativno još postoji (iako ispod 50%, a u novije ga doba konzervira diftonški izgovor inteligencije, koji se sve više širi sa zapada, no nastaje i miješanjem u gradovima i osvježuje se već postojećim sarajevskim diftonškim izgovorom, što je u Sarajevu prilično isti-

ispadanjem slabog »poluglasa« – u jednim je govorima prevladalo analoško *a* od jakog »poluglasa«, u drugim sekundarno *i* ispred nekih suglasnika (Stjepan, Ivšić: Lik *duždevč* pored *džždevč* u Supr. i u s.-h. *duždevňak* (salamander maculosa); Prace lingwistyczne ofiarowane Janowi Baudouinowi de Courtenay, Kraków 1921, str. 68–78). Glas *i* pojavljuje se i u oblicima riječi *daždvenjak*, ali ta riječ fonetski malo znači u Bosni (v. § 7k).

⁵⁶ П. Ивич: Основные пути развития сербохорватского вокализма. Вопросы языкознания I 1958, str. 9–10. Vidi i *Dialekte*, str. 152–153.

⁵⁷ Pretpostavljam da su ie i uo na početku mogli biti i kratki i dugi. No kratki ie defonemizirao se izjednačivši se s *je* (na pr. *bje*), a kratki se uo izjednačio s *ū*, što se može vidjeti ako se analiziraju Đorđevićevi podaci o Divkovićevu kolebanju *uo/u* (Glas San 52, str. 102–204), a iz mojih podataka o živom (iako petreficiranom i ograničenom) refleksu *uo < l*.

⁵⁸ Zato potpuno otpada Ružičićeva hipoteza o eventualnom doseljenju sa sjeveroistoka za pretke Tešnjaka i Maglajlija (o. c. str. 252), sve su poznate osobine opisanog govora ijekavsko-košćakavske. Govor sličan tešanjско-maglajskom morao je još nedavno postojati u nekim sarajevskim mahalama, v. o tome podrobnije u mom izvještaju od god. 1958. za Ljetopis JAZU.

snuo dvosložnu artikulaciju). Što se tiče diftonga uo, situacija nije bila poznata u našoj dijalektologiji. Već preko pol stoljeća poznajemo Žuljićeva tri vareška primjera (*čuonak*, *stuop*, *žuoč*; o. c. str. 41), no u ljetu god. 1958. našao sam bar po jedan od ta tri primjera na cijelom području od Krivaje do Bosne sa središtem u Varešu (ali ne udaljujući se mnogo na istok i zapad od Vareša),⁵⁹ a taj je kraj ujedno i centar iješč. područja. Nisam mogao naći nijednog novog primjera za uo (osim jednog s nesigurnom etimologijom prema l: *Uop*),⁶⁰ ali pokazao se i gotovo potpuno kvalitativni paralelizam u razvoju ie u uo:

1. ostaju diftonzi: jat fakultativno, a uo < l dolazi kod starijih seljaka iz *Miljačićā* (blizu Sutjeske) za toponim *Stop*⁶¹ (*Postuop*, sa *Stuopa*, na *Stuopu*) i gdjekad u Varešu.

2. prvi se dio diftonga reducira: izgovor jata *iē* (v. gore), a za l imam samo iz *Miljačića* *Stuop* (mlađi svijet).

3. preostaje samo drugi dio: tešanjско-maglajski jat i najčešće (kod mlađih) izgovor u *Miljačićima* (*Stuop*, *Stuopovi*, *Postuopovi*). U tome selu imamo još samo *čuonak* (dvosložno), a svaki drugi l daje normalno *u*, uključujući i *zuoč* (disim. *žuč*, ili stara dubleta).

4. reducira se drugi dio: spomenuti izgovor *i^e* ili *i^o*, a kod uo na raznim mjestima *čuonak* (*čuonak*), *žuoč* (*žuoč*) i sl. Tako i *Ūop*, *Ūop*.

5. izgovor postaje dvosložan: pretežna artikulacija dugog jata na iješč. području izuzev maglajsko-tešanjски govora, a također i pretežna artikulacija svih triju primjera s uo, koliko se mogu čuti između Krivaje i Bosne (izuzev toponim *Stuop* u *Miljačićima* i *Uop* u Gornjoj Vijaci). Razlika je u tome što je *iē* redovno (*iē* vrlo rijetko i izuzetno), a kod uo prevladava *uō* (ipak u Varešu i *žuoč*, *Stuop*, na *čuoнку* : *čuonak*).

6. Neusporednost se pokazuje jedino u refleksu kratkih diftonga – prema *jē* očekivali bismo **vō*. No takva refleksa nemamo niti smo imali ni u jednom bosanskom govoru, umjesto njega nalazimo običan vokal *o* na Lastovu (gdje je *o* i *je* i u kratkim i u dugim slogovima),⁶² a u ostalim *hs* govorima (izuzev pojedine kajkavske, torlačke i neke periferne čakavske govore) imamo svagdje *u* u kratkim i dugim slogovima. Stanovito je nepodudaranje i u tome što u dvosložnom zbroju *i + e* može doći i vezivno *ī* (no *zījev* je znatno češći), a u zbroju *u + o* takva vezivnog **u* nikad nisam čuo.

Mora se zaključiti da su diftonzi ie i uo (drugi na ograničenom terenu) fonemi u iješč. dijalektu – iako su fakultativni – jer njihov

⁵⁹ Podatke detaljno obrađujem u izvještaju od god. 1958 za Ljetopis JAZU.

⁶⁰ Toponim *Vūkova Ūop* (gen. *Vūkovē Ūpi*, instr. *pod Vūkovōm Ūpim*) u Gornjoj Vijaci (sjeverno od Vareša, blizu Krivaje).

⁶¹ To je već M. Filipović zapazio u tom selu još god. 1928 (Srp. etn. zb. 43, str. 574, 575); Filipović doduše navodi u Indeksu i oblik *stup*, ali ja ga bar u tom selu nisam uspio čuti. Filipovićevi podaci ostali su u nauci nezapaženi.

⁶² Mislim da je to dobro objašnjeno u Ivićevu radu o našem vokalizmu (v. ovdje op. 56).

partner (uostalom češći od njih) nije fonem, nego dvosložan zbroj dvaju fonema (*li/j/ēpo* kao *pī/j/ēmo*, *Stüop* kao *čüo*, ali *pī/j/ēmo* i *čüo* ne mogu biti izgovoreni diftonški – ta je mogućnost rezervirana naime samo za *i/j/e < ě* i *uo < !*). Ali opozicija *ije* prema *je* i *uo* prema *u* (na području gdje se *uo* javlja u 3 ili 4 leksema) nikad nije zatrvana:⁶³ *čunak* nije fakultativno za *čuonak*, nego književan oblik, a izgovor **djéte* (kao *dješo*) umjesto *diéte* ili *diete* ne ulazi u govorni sistem. Zato ne može biti zatrvana opozicija između *lētā* (gen. pl. od *lěto*) i *ljetā* odnosno *liētā* (sing. od *liétat*) kao što se to razlikovanje izgubilo npr. u Korenici.⁶⁴

Za fonetičku interpretaciju iješć. vokalskog sustava važna je još samo jedna napomena: samoglasnici teže k zatvorenom izgovoru. Jače ili slabije zatvoren *ā* našao je Brabec u tuzl. oblasti,⁶⁵ a južno od Krivaje nema te pojave. Zato se tamo vokali *ō/ǒ* i *ē/ě* redovno nešto malo zatvaraju, a poziciono (*o* uz nazale, *e* uz *j*) mogu biti posve zatvoreni. Za tuzl. oblast nemam podataka o glasovima *o* i *e*. U svakom slučaju nijedna od tih pojava ne dovodi do fonoloških opozicija.

SUGLASNIK J I DRUGI SONANTI

d) U primjerima *C + bje* i *C + ě* iješć. dijalekt spada među arhaične štokavski govore. Novo i najnovije jotovanje provedeno je praktički samo uz *l* i *n*:

– novo je jotovanje najslabije provedeno kod labijala: *Zálipje*, *Grābje*, *žābjāk*, *divjākiñe*,⁶⁶ *rōbje*, *divjī*,⁶⁷ *grēbje*, *zdrāvje*, *krāvjē*, *gřmje*, *tūpjī* i sl.⁶⁸ Frekvencija nejotovanih primjera najniža je u tuzl. oblasti, a najviša između Krivaje i Bosne kao i u Kreševu. Doline Fojnice i Bosne stoje po sredini.

– uz dentale je izuzev Vareš i Kreševo mnogo manji postotak nejotiranih primjera (ali odnosi frekvencije između pojedinih terena ostaju isti): *sud(i)je*, *rodjak*, *djaci*, *vlătje*,⁶⁹ *rodjak*,⁷⁰ *listje*, *prūtje*, *nětjak*, *rodjak*, *rodijak*,⁷¹ *gvōzdje*, *křmetjī*, *lādja*, *Pōrēdje*, *lēdja*, *plástje*, *brătja*, *gōvedjī* i sl.⁷² Posebno mjesto zauzimaju ovdje leksemi *rodjak*, *netjak*,

⁶³ Zatrvana je samo u Miljačićima u primjerima *Stuop* (ali prema fonemu *o*) i *zuč*.

⁶⁴ Bogdan Lastavica: Korenički govor, NVj. XIV. str. 753. Moram dodati da glagol *lijetati* dolazi na liniji Vareš–Fojnica često s ekavskim refleksom.

⁶⁵ v. TO 8, ovdje § 9.

⁶⁶ Primjeri iz tuzl. oblasti, TO 26, 28.

⁶⁷ Sarajevo, Šurmin: Rad 121, str. 194.

⁶⁸ Primjeri južno od Krivaje, Žuljićevi i moji.

⁶⁹ v. TO 20, 34.

⁷⁰ Tešanjско-maglajski govor, Ružičić, o. c. str. 247.

⁷¹ Sarajevo, Šurmin o. c. str. 189, 194.

⁷² Moji primjeri (prvi i iz Sarajeva, ostali s područja od Krivaje do Fojnice izuzev Kreševo i Vareš, gdje su ovakvi primjeri sasvim obični.

bratja, sudje i *djak*, oni se mogu čuti i s *ij*, što znači da je stara dubleta *bj : ij* čuvala od jotiranja i oblik bez *i*. Nejotirani primjeri sjeverno od Krivaje spadaju uz rijetke izuzetke (*vlatje*) gotovo isključivo u ovu kategoriju. Važno je da ti primjeri dolaze i u govorima što ne spadaju u iješč. dijalekt. (Vuk ima u Rječniku također *rodjak* i *netjak* uz redovne oblike).

– uz sibilante novo jotovanje na iješč. području provode obično samo pravoslavci, ali ni izdaleka u svim iješč. govorima – pojava je većinom ograničena na pojedine primjere i češća je samo u perifernim pravoslavnim govorima, koji su i inače mješavina ješč. dijalekta s iješt., tj. istočnohercegovačkim govorima.

– najnovije se jotovanje ne provodi sustavno nigdje na iješč. području: djelomični su izuzeci neki ekspresivni ili vrlo frekventni izrazi,⁷³ dio pravoslavaca u tuzl. oblasti i relativno uzak pojas blizu Drine. Na sjeveru ima nešto više najnovijeg jotovanja uz *s*, *z*, i *c*. Uz labijale se najnovije jotovanje javlja praktički samo u leksemu *plèga* (veoma rašireno).

– skup *jt* u **dojti* nije mi poznat na iješč. području, ali prezenti kao *dođem*, *naiđem* i sl. glase *dôjēm*, *nanijēm* (dolina Fojnice, visočki i sutješki kraj, zapad i centar tuzl. oblasti), *dôdēm*, *nanidēm* (rijetko u tuzl. oblasti), *dôjdēm* (zapad. tuzl. oblasti, sporadički dolina Fojnice, tešanjско-maglajski govor),⁷⁴ *dôdēm*, *nanidēm* (centar, istok i jug tuzl. oblasti, Vareš Sarajevo, visočki kraj; v. § 9).

– u svim iješč. govorima, imali prezent *dojem*, *dojdem* ili *dođem* (*dođem* je rijetko i nema svog isključivog područja), glagol *ići* ima prezent samo *idem*. Taj odnos *doj(d)em : idem* ne da se zasad objasniti na zadovoljavajući način (§ 9, 11).

e) sonanti *r*, *j*, *v*, *m*, *n*, *ń*, *l* i *ļ* veoma su nestabilni u iješč. dijalektu: jedni imaju razne pozicione i fakultativne fonetičke varijante, drugi rado ispadaju, a svi su izvanredno podložni bližim i daljim disimilacijama, asimilacijama, zamjenama i metatezama. Navodim samo kategorijske osobitosti:

– *j* je u intervokalnom položaju veoma slabo i labilno, uz *i* rado ispada (*kõzi* ili *kõži* i sl.), a u dvosložnom dugom jatu najčešće se i ne čuje.

– *r* je redovito u prezentu od *moći*, a često i od *kazati* (*kârēm*, s običnim *r* ili uz »englesku«, tj. oslabljenu artikulaciju).

– fonemi *ļ* i *ń* nemaju ustaljena izgovora. Južno od Krivaje (ali i Maglaj) signaliziran je prijelaz $ļ > j$,⁷⁵ ali ja sam na svim spomenutim

⁷³ Na pr. *čèrat* (južno od Krivaje još češće ekavizam, eventualno i ikavizam) *dedo* (u prav. – kat. i musl. *dedo*), *dě* (još češći ikavizam *gđi* ili *đi*), *šćela* : (*h*)*tjět* i sl.

⁷⁴ Ružičić, o. c. str. 246, TO str. 98. Brabec je u tuzl. oblasti čuo čak i kontaminirano *nâjđē* (: *nâci*).

⁷⁵ Srp. etn. zb. 43, str. 330; Rešetar: Der št. Dialekt str. 123, 124; Šurmin o. c. str. 195; za Maglaj v. TO 160.

terenima nalazimo (izuzev leksem klänat/kjänat < klañati) glas *l* s oslabljenim dodirrom vrška jezika (akustički između *l* i *j*, ali fonološki u okviru fonema *l*), no u sarajevskih muslimana i *j*. Toj fakultativnoj fonetskoj varijanti glasa *l* pandan je izgovor *n* kao nazalnog *j* (*j̃*), također fakultativan i fonološki u okviru glasa *ñ*.

– dočetno *m* u nastavcima i indeklinabilima izgovara se ležerno, a često i labiodentalno (za tuzl. oblast Brabec ne spominje te promjene), ali taj je izgovor fakultativan, fonološki u okviru fonema *m* i u opoziciji prema *n*.⁷⁶

– prijelaz $-l > -o$ izvršen je u iješć. dijalektu (*otâr, âpoštô*), ali ima dosta analoških regresija (*kâl, kîsel, kôlca* itd.).

– na cijelom se području govori *snîc, nanîc, i nanîlazit* (prema *u-n-îci*).⁷⁷

K O N S O N A N T I Z A M

f) Prema normalnom štokavskom sistemu labijala i labiodentala *m* – *b*, *p* – *v*, *f* (*f* unesen i onomatopejski) iješć. dijalekt imao je, najvjerojatnije, sistem *m* – *b*, *p* – *w*, *ɸ*. Uvjetni grafemi *w* i *ɸ*⁷⁸ predstavljaju ovdje zvučni i bezvučni labiodentalni okluziv. Literatura spominje više puta *p* na mjestu *f* za iješć. dijalekt,⁷⁹ ali na iješć. terenu južno od Krivaje izgovara se *ɸ* (nemam podataka za teren sjeverno od Krivaje jer ne znam fonetske vrijednosti Brapčevih primjera, ali u selu Kamensku na sjevernoj obali Krivaje – sjeveroistočno od Jelašaka – imamo ipak *ɸ*).

Ovdje se radi o važnoj osobini, a ne o samo artikulacionoj varijanti. U srednjoj je Bosni *ɸ* fonem zatvoren prema *p*, a otvoren prema *f* (koji je njegova varijanta) i može se realizirati u svakoj poziciji standardnog fonema *f*.⁸⁰ Stranac *ɸ* ne razlikuje sluhom od *p* bez pažnje, a domaći

⁷⁶ Za *l* i *m* v. ovdje § 9, 11.

⁷⁷ Ovakve sitnice kao *nanići* i još prije *ânamo* ili *môhuna* (§ 7b) navodim zato što obuhvaćaju cijelo prostrano iješć. područje, a u drugim su dijalektima nepoznate ili sasvim sporadički zastupljene – npr. *nanišlo* u Lipi kraj Duvna (Sv. Marković: Jezik Ivana Ančića, SDZ XIII, ćir., str. 89), *nanići* (= nastaviti sjekiru, prema *nâci* = susresti) u kat. ijekavaca u okolici Ivanjske (kod Banje Luke), *ânamo* u nekim ikavskim (Makarsko primorje) i ijekavskim govorima (okolica Ivanjske, sporadički u ik. i ijek. Ravnih kotara), a slično se i *âvamo* iz Jajca (Rešetar: Der št. D. str. 102; ostali podaci moji). Teško bi bilo očekivati da će se aree takvih pojedinosti poklapati s granicama iješć. dijalekta, ali značajno je dvoje: obuhvaćaju cio dijalekt, a izvan njegovih granica nalaze se vrlo rijetko, i to (koliko mi je poznato) samo zapadno od Bosne i Neretve (izuzev *o* u *mo(h)una*, v. ARj).

⁷⁸ Uvjetni znakovi u nedostatku boljih. Glasovi koje ovi grafemi *w* i *ɸ* predstavljaju nemaju, jasno, ništa zajedničkog s odgovarajućim germanskim glasovima, ali kako ne može doći do zabune, ostavit ću ih iz tiskarskih razloga.

⁷⁹ Žuljić, o. c. 257, Filipović, o. c. 33, TO 22, Rešetar: Der št. D. 117 (samo neki primjeri iz Rešetara odnose se na iješć. dijalekt).

⁸⁰ Što se govori o nizu *p-ɸ-f*, vrijedi i za niz *b-w-v*.

ga ne razlikuju od *f*. Stranci se rugaju tom izgovoru, a domaći ne mogu priznati da npr. govore *bareš⁸¹ jer tako ne osjećaju. U raznim štok. govorima ima dosta primjera za supstituciju *f* glasom *p*,⁸² ali kad pripadnik takvog jednog govora prelazi na izgovor *f*, on jedan fonem zamjenjuje drugim, a kad Varešak ili Kreševljak prelazi s *ɸ* na *f*, radi se samo o neprimjetnoj promjeni u artikulaciji istog fonema.

Oba se glasa naglo gube – između 1955. i 1958. našao sam osjetnu razliku na terenu. Svagdje je *ɸ* neusporedivo češće od *w*, ono je još najčešće u Varešu. Način artikuliranja tih okluziva nije svagdje isti – najjasniji je i najizrazitiji u visočkih muslimana, u Kreševu teži ka *f*, u Varešu ka *p* (zato je samo u Varešu načeta fonološka opozicija prema *p*), a u Fojnici je artikulacija sasvim neustaljena – čuo sam čak i afrikatu *pf*.

Razlika između *w* i *ɸ* nije samo u frekvenciji nego bar u nekim slučajevima i u prirodi tvorbe – *w* (ili bar jedna njegova varijanta) može biti sonant te stajati i ispred bezvučnih suglasnika (tada je $w < v < p$, v. § 7g).

g) Iješč. dijalekt ne podnosi sekvence $d + C$ i $p + C$ pa eliminacija sekvenci *pk*, *ps*, *pš*, *dn*, *dñ* i *dm* ima glasovni karakter:⁸³

– sekvence *pk*, *ps* i *pš* (rijetko *pt*) pokazuju $p > v$ (odnosno $w - v$, § 7g), što je glasovni proces, a *v* (*w*) može onda fakultativno otpasti: *šī(v)ka*, *klū(v)ko*, *lě(v)ši* (*lěšvi*), *(v)sěto* i sl. podjednako na cijelom iješč. području.

– sekvence *dn*, *dñ* i *dm* razrješuju se redukcijom *d* (rijetko, dolina Fojnice – grafički *dn*, *dñ*, *dm*), procesom $d > h$ (samo u vareških muslimana),⁸⁴ najčešće procesom $d > \emptyset$ (cijelo iješč. područje), ili geminacijom nazala (južno od Krivaje): *glá^dna*, *ö^dmā(h)*; *gláhna*, *nahnôm*; *glána*, *ö^mmā(h)*; *glánna*, *ö^mmmā(h)*.

Interesantne su dvije stvari: 1. iako ne trpe $d + C$, iješč. govori spadaju među one koji u štokavštini najbolje čuvaju *t* u *tko*, – *tko* (u Kreševu i između Krivaje i Bosne *t* je redovno, a na Ozrenu i prav. govore *tko*. U ostalim krajevima češće je *ko* ili je pak *tko* sasvim rijetko) i 2. recentna geminacija od $d +$ nazal ujedinila se s orijentalnim geminacijama (*Allah*, *žehennem* i sl.) tako da je geminacija postala dio strukture nekih iješč. govora, pa sam u dolini Fojnice mogao čuti i *küt_utī?*, *kòd_udiēta* (= kod djeteta), *iz_uzemlê* i sl.

⁸¹ Rugalica najčešće glasi: »Šio u pijáker, plátio poríntu, ötišö u Bäreš« – tako stranci čuju *piáker*, *porínta*, *Wäreš*.

⁸² v. P. Ivić: Dva glavna pravca razvoja konsonantizma u srpskohrvatskom jeziku, Godišnjak Fil. fakulteta u N. Sadu II, *ćir.*, str. 167.

⁸³ Ostale se sekvence likvidiraju u pojedinačnim primjerima otpadanjem, procesom $p > v$ ili metatezom, ali u raznim se krajevima pojava ne samo različito realizira nego i ne zahvaća iste slučajeve i nije opća.

⁸⁴ Priroda toga *h* (v. Žuljić, o. c. 150) nije jasna, rijetko sam ga slušao, a akustički daje dojam vrlo slabog (»hak«) i vrlo dubokog glasa s nekom vrstom okluzije. Dolazi samo uvjetovan ovom pozicijom, a nije bezvučan.

h) Svi musl. govori iješč. dijalekta čuvaju fonem *h*, s time da je u nastavcima izgovor dočetnog *h* fakultativan.⁸⁵ Sam glas dolazi u više fonetskih varijanti, s nesumljivim orijentalnim utjecajima, ali pokriva samo jedno mjesto u sistemu. Zato sve artikulacije bilježim ovdje istim znakom.

U katolika je situacija vrlo raznolika, ali utjecaj orijentalnog leksika i onomastike ne dopušta nigdje potpuno uklapanje *h* čak ni u slaven-skim riječima, no izgovor je gotovo uvijek fakultativan i individualan, s velikim fonetičkim oscilacijama. Čak i pravoslavci starijeg sloja (v. § 8) imaju sporadički *h*,⁸⁶ u samoj okolini Visokoga zapisao sam od pravoslavaca: *Húsinē, grāh, grāha, nē vidoh, sjeromāhu, Hērka* (= Hercegovka), *bāhtat, bāhtō, bāhcē, ihsān, Sṛhiñe, cūvāhu, hūja* (= ljutnja), *is Hērcēgovinē, hiḷādā, hātu, hābort, Hāmed* (četiri posljednja primjera neetimološko *h*).

Katolici glasa *h* ne zamjenjuju u zijevu (leksički izuzeci *kūvat* i nešto rjeđi *dūvān*, gdje u prvom primjeru *h* ne dolazi u fakultativnoj alternaciji, a u drugome rijetko), a pravoslavci nešto češće uklanjaju zijev na poznate načine. Za osobite glasovne procese u tuzl. oblasti i u Sarajevu v. dalje § 9.

i) Od iješč. područja doline Bosne (i maglajsko-tešanjski govor),⁸⁷ Fojnice (uključujući i Kreševo) i Trstionice poznaju lekseme s $j < *d$. Pojavljuju se ovi primjeri (ne svi svagdje): *mè(j)a, mejnīk (mejnīk, meñik, ñemik, mjeñik), mlājī, tūjī, slājī*, toponim *Grājāni, ògraja, prēja (prëa)*. Izolirani primjeri: *ròjenī* (među ik. naseljenicima – § 8) i *dogājālo* (Kreševo; i akcent i *j* neobični za taj kraj).

Od Vareša do Krivaje danas uglavnom nema oblikâ s $j < *d$ (ostatak *mjenīk* ili sl.), ali ipak sam sporadički našao *mlājī* (kat. u okolini Vijake, prav. u okolini Vareša) i *tujī* (musl. u okolini Vijake). Za tuzl. oblast Brabec već ne bilježi ništa (v. dalje § 9, 11).

j) Opozicija $\check{c} : \acute{c}$, $\check{ž} : \acute{d}$ očuvana je u nekim iješč. govorima, ali između njih nema teritorijalnog kontinuiteta: Kreševo (kat.), dijelovi sutješkog kraja (kat. i u dolini Bosne prav.), pojedini krajevi tuzl. oblasti (sve tri vjere), Tešanj (musl.).⁸⁸ Na krajnjem zapadu (Maglaj, musl.) i krajnjem istoku (Sarajevo, kat.)⁸⁹ oba su para predstavljena glasovima $\acute{c}$ i $\acute{ž}$. Na svem ostalom terenu $\acute{c}$ i $\acute{d}$ zastupa sva četiri glasa (to vrijedi uglavnom i za prav. na tim područjima, a i za sarajevske i kreševske musl.). Ali svi ti procesi nisu ni izdaleka provedeni do konca što je već i Rešetar zapazio.⁹⁰

⁸⁵ U govorima hercegovačkog tipa u raznim ik. govorima i muslimani ispuštaju takvo *h* (Dij. str. 134, 177).

⁸⁶ Vrlo rijetko u tuzl. oblasti (TO str. 22).

⁸⁷ Ružičić, o. c. str. 245 (mlaji, slaji, meja). I Brabec nalazi u Rajševu (također poluekavski šćakavski govor) *mèja, mlājī* (Ljet. JAZU 63 str. 422).

⁸⁸ Filipović, o. c. 330, TO 18, 21, Ružičić, o. c. 246.

⁸⁹ Ružičić, *ibidem*; za Sarajevo šurmin kao i obično ima dobro uho, ali manje uspješno interpretira, a ne dijeli domaće od stranog i slučajnoga.

⁹⁰ Der št. Dialekt, str. 131.

Tri činjenice govore da se radi o sasvim recentnoj pojavi:

1. Kod starih pisaca iz srednje Bosne (kat. – nema nažalost musl.) nema $\check{c} > \acute{c}$ (u Divkovića je samo pet primjera, što u tako golemu opusu mora biti lapsus);⁹¹

2. Opstoje nepovezani otoci s očuvanom opozicijom i s nesumnjivo starinačkim stanovništvom (kao Kreševo i sutješka sela);

3 Činjenica je da se u krajevima s uopćenim $\acute{c}$ i $\acute{d}$, koje sam ja obišao (doline Fojnice i Bosne i Sarajevo), može češće ili rjeđe, kod nekih starijih pojedinaca i pretežno, čuti i $\check{c}$ i $\check{c}$ na mjestu etimološkog $\check{c}$, a još češće $\check{z}$ ili $\check{z}$ na mjestu etimološkog $\check{z}$,⁹² ali nema takvog obratnog zamienjivanja $\check{c}$ za etimološko $\acute{c}$.⁹³

Proces je ustvari u toku i svagdje napreduje, samo nejednakim tempom. Danas je na područjima izjednačenog $\acute{c}$, $\acute{d}$ opozicija fakultativno očuvana, što je vrlo karakteristično, ali samo individualno i u najfrekventnijim leksemima. To je po mom mišljenju tipična situacija za agniju jednog fonema.

Geneza te pojave bit će ovakva: Belićevo zapadnoštokavsko $\check{c}$ («šćakavsko») lako se držalo kao fonem dok se nalazilo u opoziciji prema okluzivu t' ⁹⁴ i oba su glasa sa zakašnjenjem pošla zapravo istim putem koji je na štakavskom istoku doveo do opozicije $\check{c} : \acute{c}$. U migracijama dolaze s istoka mase s već davno gotovim $\check{c} : \acute{c}$ i sad se sukobljuju sistem $\acute{c}as : ku'á$ i sistem $\check{c}as : ku'á$. U redu $\acute{c}as-\acute{c}as-ku'á-ku'á$ krajnji članovi imaju naravno manje artikulacione šanse: osim toga t' je i autohtonim prirodnim tendencijama osuđeno na smrt, a $\check{c}$ je osobina doseljenika, koji su npr. u visočkom kraju s prilično kompleksnih razloga bili u razmjerno nepovoljnom položaju za čuvanje vlastitih osobina (danas su u govoru gotovo izjednačeni s musl. starosjediocima i imaju gotovo samo $\acute{c}$, $\acute{d}$ kao i oni). Ostaje dakle par $\acute{c}as : ku'á$, što nije fonetski dovoljno da se održi jedna fonološka opozicija. Da se proces morao baš tako odvijati, posredan nam je dokaz kreševska situacija, gdje nije bilo migracija, a opozicija $\check{c} : \acute{c}$ očuvana je pravilno, samo što proces $\check{c} > \acute{c}$, $t' > \acute{c}$ nije doveden do onog stupnja koji je postignut u

⁹¹ Glas SAN 52, str. 109.

⁹² Bilježim $\check{z}$ za Daničićovo $\acute{g}$ kako bih mogao označiti i varijantu $\check{z}$ i kako bih izbjegao asocijacije na meko g . Iz praktičnih razloga ostavljam $\acute{d}$ – iako bi bilo do sljedno uzeti z .

⁹³ Šurmin (o. c. 192) bilježi doduše i $*ku'á$, ali to je čuo $\check{c}$ – jer u Sarajevu postoje dva sistema (v. gore): $\check{c}, \acute{c} = \check{c}$ i $\check{c}, \acute{c} = \acute{c}$. Brabec pojavu $\check{c}, \acute{c} = \check{c}$ nalazi u tuzl. oblasti kao rjeđi slučaj od $\check{c}, \acute{c} = \acute{c}$, no možda se i tu radi o $\check{c}$. Rešetar (Der št. D. str. 131), Ružičić (o. c. str. 146 i God. S. V. Stojanovića I str. 10, 11), Filipović (o. c. 330–331) ne spominju za šćakavske (ik. i ijek.) govore zamjenu $\acute{c} > \check{c}$.

⁹⁴ Čini mi se da bismo taj uobičajeni grafem t za čakavsko $\acute{c}$ morali zamijeniti drugim znakom – t dezinformira čitaoca o prirodi glasa, a u slavistici je više nego nespretno. Možda bismo mogli uzeti t i $\acute{d}$ po analogiji na drugi mujirani glas l (i na letonsku mujiranu seriju l, k, n). Zabune s rumnjskim ne dolaze u obzir za čakavštinu.

hercegovačkim i crnogorskim iješt. govovima (i, jasno, u ek.). Današ su u Kreševu zato i *ć* i *č* nešto malo »mekši« od standardnih štokavskih afrikata.

U čitavom tom kompleksu pitanja mislim da za sve ijek. i ik. štak. i šćak. govore valja imati na umu još ove komponente: novo i najnovije jotovanje, fonetska vrijednost *š* i *ž* i eventualno *ś* i *ź* (i izbog simetrije u sustavu i zbog sekvencâ s *č*, *ć*, *d*, *ž*), vremenska usporednost ili neusporednost procesa *ć* < *č* i *t'* > *ć*, pitanje prestiža, eventualni strani artikulacioni adstrati.⁹⁵ Samo precizna sistematizacija svih podataka i njihova analiza za sve štokavske govore s područja NRH i NRBiH (a i NR CG), s točnim vremenskim rasporedom jezičnih i migracionih činjenica, moći će dati rješenje zagonetke naših dvaju afrikatskih parova.

Ima na iješč. području sporadički i okluziva *t'*, *d'*, ali u primjerima kao *vīd'et* i *vījet*, *rād'it* i *rājit*, *plát'it*, *sūde*, *d'ē*, *list'e* – no to su noviji oblici, uglavnom samo u riječima velike frekvencije, koje se lako troše. Čuo sam s druge strane u prostoru između Visokoga i Sarajeva *t'* i *d'* za etimološko *ć* i *d*, ali samo kod pravoslavaca novijeg sloja.⁹⁶ Takve je prirode Šurminova »afektacija« u izgovoru *kut'a* kod pravoslavnih.⁹⁷ Danas se to može čuti samo kod najstarijih prav. žena u Sarajevu. U svakom slučaju ni ta pojava ne znači mnogo za odnos *č* : *ć* na iješč. području.

k) Sva literatura iz op. 6 i sav moj terenski rad pokazuju govore s refleksima *šč*, *žd* (= *ść*, *źž*) za **st'/sk'*, **zd'/zg'*. Ipak tuzl. oblast i kraj između Vareša i Krivaje traže poseban komentar.

U tuzl. oblasti na zapadu prema Bosni i na jugozapadu sve tri vjere imaju *šč*, u centru je paralelizam *šč*–*št*, ali kako *šč* dolazi fakultativno ne samo u sufiksu –*išće* i u prezentima kao *iščem* (što bi oboje bilo u visokoj mjeri sumnjivo na unos sa strane i morfonetske analogije) nego i u primjerima kao *šćipa*, *šćene*, *ušćedio*,⁹⁸ bez sumnje je na tom terenu *št* mlađe od *šč*. Tu je *št* očito uneseno, u istočnim je dijelovima tuzl. oblasti čak vrlo teško odrediti tačnu granicu prema novoštokavskim ijek. štakavcima uz Drinu i preko nje (§ 8).

Na području između Vareša i Krivaje refleks *št* nije baš rijedak (Vijaka, Jelaške, Olovo itd.). Od istog se čovjeka može čuti *šćâp* (sekundarno, ali izjednačeno sa **skj/stj*) *prīść*, *štèta*, u *Čuñištim*, *güšćer*,

⁹⁵ Vrlo je vjerojatan turski utjecaj, koji pretpostavlja Ivić (*Dij.* str. 139, opširnije u »Dva glavna pravca razvoja konsonantizma u srpskohrvatskom jeziku«, *God. Fil. fak. u N. Sadu*, II, Str. 159–182).

⁹⁶ v. § 8b. Ipak situacija u Sarajevu nije kao između Sarajeva i Visokoga – u Sarajevu se *t* nalazi baš samo u pravoslavaca starijeg sloja – ukoliko se slojevi grada i sela mogu uspoređivati. Pojava je svakako zagonetna (v. op. 97).

⁹⁷ O. c. 192, 193. Šurmin ima mnogo opažaja koji se čine diletanskima, ali kad se jezgra pažljivo oljušti, onda ti preko šezdeset godina stari materijalni podaci mogu biti odlične indicije, osobito u fonetici (on je na pr. čuo specifične glasovne varijante *l* i *n* – v. ovdje § 7e – samo ih je interpretirao kao *l + j*, *n + j*; o. c. 195).

⁹⁸ v. u Brapčevim radovima TO str. 31–32 i Pit. knj. i jez. IV–V/B, str. 58–60.

štücā, zviždi, oprâšćā, śćipā i sl. Južno od Vareša i u Varešu nemoguće je takvo dvojstvo, tamo nalazimo dosljedno samo *šč, žd*. Ali da je i sjeverno od Vareša *št* novije, najbolji je dokaz što se ono može čuti i u komparativima kao *čēštī, gūštī*, a od jedne seljakinje iz *Kokòšińca* (ili kako se sad zove *ĭvāńčeva*) blizu Vijake čuo sam čak *lište!* (domaći oblik *lištje*, u mladeg svijeta *lišće*).

Unekoliko je poseban slučaj s refleksom **stj/skj* u Mateja Divkovića. Divković znakom ψ označuje svakako i skup *št* (npr. zamjenicu *što*, koju Divković obično piše $\psi\sigma$) i Đorđević je iz toga izvukao zaključak da je Divković i ψ kao refleks za **stj/skj* izgovarao *št*.⁹⁹ S obzirom na činjenicu da se sve osnovne osobine Divkovićeve jezika slažu s iješč. govorima, što je i prirodno budući da se Jelaške nalaze u samom centru iješč. dijalekta, same su šćakavske i opkoljene šćakavskim govorima, taj zaključak nikako ne može biti točan. U Jelaškama sam zabilježio: *gūšćēr, śćipā, išćē, pūšćali, śćāpa, kliēšćā, zviždiš*. Sam Divković piše npr. навнѣщѣ , a zaista je teško vjerovati da je Divković izgovarao **navještuje*.¹⁰⁰ Ipak u Divkovića nalazimo i primjere u kojima se refleksi **stj/skj, *zdj/zgj* (i **sk, *zg* + prednji vokal što se u svim primjerima, o kojima se ovdje raspravlja, naravno podrazumijeva) označuju digramima $\psi\tau$ i $\mathcal{ЖA}$, gdječad čak i $\sigma\tau$ umjesto $\psi\tau$.¹⁰¹ To sve znači da se u Divkovićevu grafiju ne možemo pouzdati i da problem zahtijeva svestrano razmatranje.

U prvom redu bosanski se franjevci ugledaju u dalmatinske ne samo u tematici nego i u jeziku i u pravopisu. Mlada izdanja Divkovićeve ikaviziraju se sve više,¹⁰² u Visokom sam imao u rukama rukopisne propovijedi Kreševljaka P. Luke Šerkića s početka prošlog stoljeća, pisane napola ikavski, iako su Kreševljaci pravi ijekavci, i pune dalmatinizama, potpuno nepoznatih srednjobosanskim govorima. Mareti-

⁹⁹ Glas SAN 53, str. 44. Da je Divković zaista bilježio znakom ψ i glasovnu skupinu *št*, ima vrlo mnogo potvrda. Samo u Uvodu »Besjeda« iz god. 1616 (dakle za njegova života) imamo повтованогa (str. XIVa, inače je sačuvan skup *čt*: повтованогa XIVb, повтѣнем XVb), еванђелица XIVa, b, щампати XIV b, XVa, мѣсар XIV b, XV b i t. d. (v. i mnoge primjere u Đorđevića, Glas SAN 52, str. 51: апошолѣ i t. d.).

¹⁰⁰ навнѣщѣ , привѣщенна Glas SAN 52, str. 115, навнѣрднѣн , навнѣщѣм , навнѣщивати *ibidem* str. 92, ili komparativi лицѣ , вѣрнѣ *ibidem* 135, 136. Prema Đorđeviću to bi trebalo transkribirati *navještuje, pričeštena, navještivati, lašte* (danas *lāšćē* i *lāhćē* na onim tereni-ma), *češte, češtje* ili *češtije*.

¹⁰¹ Glas SAN 52: привѣштѣнна , прощѣннѣ , навнѣштѣ , годнштѣ , штѣтѣ (str. 115), жѣштѣ (str. 134), Glas 53: привѣштѣн (str. 108), гѣнѣждати (str. 18), дажд , днжд , (str. 24). Primjeri za *st*: простѣнна (52, str. 115), навнѣжѣта (52, str. 134), ожалостѣн(ѣ) , -ннѣ(м) , (53, str. 9). Đorđević izričito tvrdi da nikad nije našao skupa $\psi\mathcal{H}$ (52, str. 115 i ni ja također nisam uspio naći takva skupa u Divkovića, bar ne u izdanjima za njegova života. Ipak grafija posljednjeg primjera u op. 91 (вѣштѣнѣ) navodi na *šč* — Đorđević piše (Glas 53, str. 44) da Divković uz $\mathcal{H}$ često dodaje н (na pr. нѣнѣ , *ibidem* str. 2 = *će*) pa je valjda u вѣрнѣ slovom н htio označiti izgovor *šč*. Znak ψ značio je dakle za Divkovića *št* (щампа , еванђелица , апошолѣ , $\psi\sigma$ i sl.), ali i *šč*, a u ovom drugom slučaju fakultativno piše $\psi\text{н}$, što je samo *šč*.

¹⁰² Glas SAN 52, str. 64, 88, 89. Đorđević navodi i druge pojedinosti gdje se u mlađim izdanjima oblici karakteristični za iješč. dijalekt zamjenjuju oblicima raširenima u ik. krajevima (*ibidem*).

ćevi dalmatinski pisci imaju pretežno *št* – to je razumljivo s obzirom da su dalmatinski ikavci izuzev obalni pojas uz Makarsku i njegovo zaleđe svi štakavci, a osim toga postoji živi visok ugled dubrovačkog jezika. Zato je Divković vjerojatno smatrao *šč* suviše lokalnim znakom, slično kao Ančić, koji je iz čisto šćakavskog kraja, a ima uz češće *šč* veoma mnogo primjera sa *št*. Svetozar Marković tumači Ančićeve štakavizme prema današnjoj čistoj šćakavštini Ančićeva kraja kao miješanje dviju vrsti ikavaca, od kojih su u kasnijoj kristalizaciji pobijedili šćakavci, ali kod drugih pojava govori i o dalmatinskim utjecajima.¹⁰³ Sasvim je vjerojatno da je u Ančićevu kraju bilo u njegovo doba ikavaca štakavaca, koji su svakako mnogo pokretniji od šćakavaca (Mostar–Velebit–Bačka), a u Divkovićevo je doba sasvim sigurno bilo još posve svježih ijekavaca štakavaca na prolazu kroz srednju Bosnu. Ali je isto tako vjerojatno i ugledanje na dubrovačke i dalmatinske pisce u oba slučaja – Divković u svoje djelo umeće kontinuirane Vetranovićeve tekstove (Posvetilište Abramovo). Najvjerojatnije je dakle da se kod obojice radilo o kombinaciji živog utjecaja štakavskih došljaka i knjiškog ugledanja u uzore. U Ančićevu kraju danas nema štakavaca – jer nema teritorijalnog dodira sa štakavskim govorima, pa su doseljenici, uključujući i pravoslavce, šćakavizirani – u Divkovićevo se kraju i danas miješa štakavizam i šćakavizam jer je postojala stalna i kontinuirana infiltracija ijekavaca štakavaca, koji se u istočnim i jugoistočnim pojasima neposredno nastavljaju na kompaktno iješt. stanovništvo uz Drinu i preko Romanije, što usporava onakvo sažimanje s iješč. starosjediocima kakvo se provelo u dolini Bosne. Ipak treba naglasiti da je Divkoviću *št* uza sve to moralo biti prilično strano čim je on mogao, oslanjajući se valjda na nepreciznu grafiju latiničkih dalmatinskih pisaca, prenijeti u bosančicu *st* kao *CT*, što je već spomenuto, npr. *простенна, ожалостене*. Očito je dakle da je on izbjegavao domaće *šč* i da mu se uklanjao znakom *ш* s vrijednosti *št* i *šč*, a gdjekad je umjesto latiničkih grafija *st*, *ft*, *st*, *sct* i sl. pisao i *шт* ili čak *CT*, a kako nije mogao znati koje se *šč* zamijenjuje sa *št*, događalo mu se da napiše *шт* ili čak *CT* i tamo gdje i štakavci redovno imaju *šč*, kao u spomenutim komparativima *жешти* ili *наижеста* (v. op. 101), upravo kao i kad današnja seljanka iz njegova susjedstva govoreći »gospodski« kaže *lište*. Da je u bosančici *ш* stvarno moglo imati dvije vrijednosti, dokaz je u pisanju Posilovićevu. Taj Glamčak, dakle ikavac šćakavac, piše u svom »Naslađenju duhovnom« (1682) redovno *ш* za *šč* i *št* (ali gdjekada i on ima *шт* ili *CT*, a nisam uspio naći *шћ*),¹⁰⁴ i na taj način vjerojatno također izbjegava *šč*, koje

¹⁰³ Sv. Marković: Jezik Ivana Ančića (bosanskog pisca XVII veka), SDZ XIII, str. 77–78, 136–137. U kraju oko Ančićeva sela Lipe kraj Duvna Marković nalazi danas i pravoslavce šćakavce i ikavce (ibidem). Za dalmatinske ili dubrovačke utjecaje na Ančića vidi na pr. *onega, čigov* (str. 107), *ki* za *koji* (str. 108) i sl. na više mjesta (općenito str. 136).

¹⁰⁴ Primjeri za *ш = šć*: -пшч- 1b, 3a, 10b, 11b, 19b i t. d., ташч - 2b, 7b, 8b, 9a, 25a i t. d. -шч- 5b, 20a, 22b, 83b i t. d., -шчн- 7b, 21b, 27b i t. d., шет - 7a, 24b i t. d., навишч - 23b, 27a, 83b i t. d., i t. d.;

nije imalo »prestiza«. ¹⁰⁵ Ako dakle Ančić ima u latinici *šć* i *št*, onda je i Posiloviću – koji je više manje njegov suvremenik, subrat u redu, susjed po zavičaju (Duvno–Glamoč) i pripadnik istog ik. šćak. govora – znak *ш* morao također značiti *šć* i *št*, a nema razloga da isto to ne ustvrdimo i za Divkovića, koji se od te dvojice razlikuje samo što je bio nešto stariji i što ne potječe iz ikavskoščakavskog kraja, nego iz ijekavskoščakavskih Jelašaka.

Problematičan je slučaj naziva za *daždvenjaka*. Tu se u nekim varijantama javlja *žđ*, u drugima *žd* (u različitim oblicima kao *dal/žđ/deń/nak*, *družđ/deńak*, *zvižđ/deńak* itd. s najrazličitijim akcentima). To je prikički jedini slučaj kad se u krajevima južno od Vareša može čuti sekvenca *žđ*. Ipak taj primjer ništa ne dokazuje, u Bosni je *daždvenjak* neka vrsta zemaljskog tabua, ¹⁰⁶ pa mu ime Bosanci neprestano mijenjaju (tj. ne valja ga zvati pravim imenom). Poznato mi je oko 50 raznih bosanskih naziva za tu bezazlenu životinju, uz koju su vezana veoma različita vjerovanja (u rodu sa zmajem, ne smije se ubiti jer to donosi nesreću, nosi kišu, najavljuje vrijeme, hoda u osobitim povorkama, pada s neba, pljuje otrov, zviždi pa može oglušiti čovjeka itd.). Dio tih vjerovanja pučkom etimologijom dalje mijenja nazive (*družbenak*, *zvižđenak* i sl.), čemu samo pogoduje prekinuti semantički lanac (nema više riječi *dažd*, nekad *di-*, v. op. 55).

O **zd* > *žđ* : **d'* > *j* v. § 7*m* i 11.

1) Konsonantizam iješć. dijalekta posjeduje još neke karakteristične osobine:

– sibilizacija u deklinaciji u analoškom povlačenju, osobito kod *a*-osnova.

– vrlo velik broj svih vrsti daljih i bližih metateza kao *tvīca* (vtica < ptica), *čvēla* (: pčela), *Kalāvrasī* (Karavlasī), *bunarija* (buranija), *nāmastīr*, *gōnostūp* ili *gonōstup*, *čīrel* (kiler), *kvūlko* (< klupko), iz

ш = *št*: *шр* 1a, 2a, 5a, 5a i t. d., *лгшцин* 1b, 3a, 6a i t. d., *лпоцо-* 5b, 22a i t. d., *непоццен-* 2b, 5a, 7b, 8b i t. d., *цямпате* 5b, *лещтр-* 12b, 20a, *лрицотеле* 13a, *лбоцкво* 21b i t. d., i t. d.:

шт: vrlo rijetko, samo za pravo *št*, na pr. *лпштолски* 83b.

ст: vrlo rijetko - *лрнвстєнна* 8b, *лтовнстє* 83b.

¹⁰⁵ To nije jedini slučaj da kod bosanskih fratara koja domaća osobina nema prestiža zbog suviše lokalne boje: u literaturi se i ne spominje nastavak *-im* u instr. sing. *i* dekl. za bosanske pisce, nema ga ni u rukopisu već spomenutog Kreševljaka Šerkića, a ipak je taj oblik općepoznat na iješć. području i mora biti prilično star s obzirom na način kako je rasprostranjen. I u dubrovačkom govoru, koji ga (uz Ramu, § 7*hh*, 11) dijeli s iješć. dijalektom, taj je nastavak veoma slabo potvrđen kod pisaca (v. op. 150).

¹⁰⁶ V. Augustin Kristić: *Etnologija*, Samobor 1944, str. 45, 47, 58. Pisac je Kreševljak. O dijalektološkim i etnografskim momentima u vezi s *daždvenjakom* pripravo sam veću raspravu za prašku »Slaviju«.

būrāna, *čâmpara* (<pačarma),¹⁰⁷ *lěšvī* (<lepši), *lènger* (<rengel < rentgen), *Kalendôra* (<Kandelora = Svijećnica, u Kreševu iz dubrovačkoga), *māvra* itd., itd. Takvih je metateza Rešetar našao mnogo u štok. krajevima i opisao u »Der št. Dialekt« (148/9), ali čini mi se da je njihova frekvencija na iješč. području izuzetno visoka, osobito kad se radi o sonantima (§ 7e). Ali začudo svagdje ostaje *väs*.¹⁰⁸

– u konsonantizam iješč. dijalekta ušli su geminirani (ili dugi) suglasnici: orijentalizmi, *nn* i *mm* od *dn*, *dm*, sporadički *śś*, *žž* od *ść*, *žđ*, i poneki lokalni primjeri kao rezultat pune redukcije, npr. *onnikō* < *onoliko* (v. i § 7g).

m) Konsonantizam osnove iješč. dijalekta morao je dakle izgledati ovako:

šuštavi i spiranti:	—	—	(v)	—	z	s	—	h	—	—	ž	š		
afrikate i okluzivi:	b	p	w	ǰ	d	t	g	k	(đ)	ć	ž	č	c	
sonanti:	m		(v)		n	l			j		ń	ǰ		r

Na toj su shemi, po mome mišljenju, samo dva pitanja još otvorena: –

– jesu li mogli stajati u istom sustavu i okluziv *w* (parnjak od *ǰ*) i sonant/spirant *v* (< *u), koji je u shemi naveden na dva mjesta u zagradama? (v. § 7e–g);

– ima li temelja za pretpostavku da je i u primarnom fonološkom sustavu *đ* postojao kao fonem i izvan sekvence *žđ*? (v. § 7i, k, § 9, 11).

Najvjerojatniji je odgovor na oba pitanja negativan – *đ* se po analogiji (*platiti* : *plaćen* = *raditi* : *x* i *st* : *šč* = *zd* : *žđ*) i unosom sa strane proširilo na slučajeve izvan sekvence *žđ*, a proces *w* > *v* još je u toku (pitanje je samo radi li se o regresiji *u > *v* > *w* > *v*, ili je pojava starija *u > *w* > *v*).

Kao osobita značajka gornje sheme može se postaviti originalnost njezina rješenja u tendenciji mnogih štok. govora da u svom konsonantizmu smanje broj spiranata.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Sve TO str. 36, ali neki primjeri poznati su i južno od Krivaje.

¹⁰⁸ Brabec nema kod zamjenica, ali ja imam podatke i iz međuriječja Bosne i Drine.

¹⁰⁹ Pavle Ivić: Dva glavna pravca razvoja konsonantizma u srpskohrvatskom jeziku, God. Fil. fak. u N. Sadu II.

n) Najviše individualnih značajki posjeduje iješč. dijalekt u akcentu. Iako on poznaje sva četiri novoštokavska naglasaka, ipak je njihov raspored znatno drukčiji od standardnoga, i to ne samo u akcentuaciji pojedinih riječi i akcenatskih tipova nego i s obzirom na osnovna novoštokavska akcenatska ograničenja.

U tom je pogledu najkarakterističnije da $\hat{}$ može stajati na svakom slogu u riječi. To vrijedi za sve starinačko stanovništvo iješč. područja.¹¹⁰ ali sam i kod pravoslavaca starijega sloja u okolici Visokoga čuo i *opâlim*, *izîjêš* (= izideš), *domobrânâcâ*, *Šârîcâ*, *imâ*, *izîc*, *podvâlî*, *rastomâcîm*, *bardâk*, *tamân*, *poigrâjê*, *pravoslâvnê*, što je i M. Filipović zapazio, ali »vrlo retko«.¹¹¹ Ni kod poluasimiliranih novoštok. ikavskih doseljenika u dolini Fojnice neprenesen $\hat{}$ nije zbog utjecaja starinaca nikakva rijetkost, u prvom redu u primjerima kao *Bosânâcâ* ili *zadržâjêš*, i u prezentima složenih glagola *saćûvâ* i sl.), ali može se čuti i u svim ostalim kategorijama.

Značajno je da je na cijelom iješč. području neprenesen $\hat{}$ fakultativan – nema nijednog govora s dosljedno neprenesenim $\hat{}$. U takvoj je prilici logično očekivati i dvostruk akcent, koji zaista nije rijedak.¹¹²

Kratki silazni prelazi redovno, u tuzl. oblasti izuzeci su vrlo rijetki,¹¹³ ali južno od Krivaje dvostruk akcent ili neprenesen brzi nije baš kakva velika rijetkost iako je frekventnost veoma niska. Nešto je češći kod složenih glagola, ali čuo sam i primjere kao *govôri*, *zelenâri*, *zažegôšê*, *danâš êe* i sl. Nemam samo, možda i slučajno, primjerâ s otvorenom ultimom izvan enklize. Osim kod evropeizama nepreneseni brzi dolazi samo u razgovoru ili pričanju, nikad u izoliranim riječima. Nešto mu je veća frekvencija u Kreševu i Varešu.

o) Brabec je postavio kao pravilo da $\hat{a} < \tilde{a}$ ostaje na svome mjestu, a $\hat{a} < \tilde{a}a$ ili $\tilde{a} > \hat{a}$ prelazi.¹¹⁴ Mislim da je to presmiono, južno od Krivaje čuo sam dosta primjera kao *posô*, *vaļâ*, *çitâm*, *dvanês*, *kâzô*, *trî-nêstî* i sl. Sam Brabec izuzima svoje primjere *ženskî*, *muškî*, u kojima $\tilde{}$ nije bio¹¹⁵ (i u Visokom *ženskî*). Ne može se doduše isključiti ni djelovanje simetrije *vodôm-vòdôm* : *çitâm* – $\emptyset$, gdje nulti član može analogijom regresivno oživjeti, ali to sve nije potrebno u arhaičnom govoru koji još nije do konca savladao ni " na slogu izvan prvoga.

¹¹⁰ Po mome opažanju od Krivaje do linije Kreševo-Fojnica, a također i u Sarajevu (v. I. Šurmina, o. c. str. 196). Ista je situacija i u tuzl. oblasti (TO 38) i u ekavsko-jekavskom govoru (G. Ružičić, o. c. 239).

¹¹¹ Srp. etn. zb. XLIII, str. 331.

¹¹² Očito je da se radi o dvostrukom akcentu u pozicijama koje Šurmin s kompliciranim objašnjenjem bilježi znakom $\hat{}$ (o. c. 197). Sâm sam u Sarajevu često čuo dvostruk naglasak.

¹¹³ Brabec je samo nekoliko puta čuo neprenesen brzi (TO 48).

¹¹⁴ TO, str. 38, 39.

¹¹⁵ v. Ivšić, Rad 197, str. 52, Belić, Замѣтки, str. 233.

Tzv. akut ipak je mogao kočiti novoštokavske tendencije. On se očuvao u susjedstvu preko Save, a na iješč. području nije nepoznat. Brabec ga u tuzl. oblasti doduše ne dijeli grafički od novošt. ' , a formulacije su nejasne jer se govori o ' mjesto ~ s primjerima kao *činé, pišū, šestō, otét, gorí, lijék* i sl. – ali iako primjeri *méso, glád i sín* bacaju sjenu sumnje na gornje bilježenje,¹¹⁶ velika većina Brapčevih primjera ipak dokazuje da se metatonijski akut sporadički očuvao i u tuzl. oblasti. To više što se on nesumnjivo održao na granici te oblasti, u kraju između planine Zvijezde i Krivaje (Vijaka, nešto manje Jelaške), a upravo je pred potpunim izumiranjem u nekim selima iz okolice Sutjeske.¹¹⁷ Osim toga imam i sâm iz tuzl. oblasti akute iz *Kāměnska* (musl.), prvoga sela preko Krivaje: *sūšu, mōrām, krvāvōme, kríž*. Točno je što Brabec opaža da akut nije sistem, nego da se javlja »sporadički«. U stvari u središtu i djelomično na sjeveru iješč. područja imamo trostruku fakultativnost: *vodōm–vodōm–vòdōm*. Tako bi se eventualno mogli opravdati i sumnjivi Brapčevi primjeri: *kríž–kríž : sín–ø* – također analoški popunjenjem nulte pozicije. U vijačkom kraju gdje je ~ vjerovatno mnogo češći nego u tuzl. oblasti, nema mogućnosti za izgovor *sín. Ali ~ se svagdje brzo gubi, mislim da ni u samoj Donjoj Vijaci, gdje je frekvencija ~ najviša, neće za desetak godina ostati ni traga tom arhaizmu. Fonološka je vrijednost vijačkog ~ ograničena. Na otvorenoj ultimi ne može se realizirati (izuzev zamjenicu *jā*, inače ga nisam mogao utvrditi ni u enklizi) i ostaje mu samo status treće fakultativne varijante za slogove izvan otvorene ultime u slučajevima s etimološkim ~; drugim riječima fonološku mu vrijednost čuva samo činjenica da se etimološko ~ ne može ni na kojem slogu realizirati u obliku akuta.

p) Dužina nenaglašenog sloga na iješč. području uglavnom se strogo čuva (s neznatnim odstupanjem na istočnoj periferiji bliže Drini) – ako je gdje izostavljen, onda se ne radi o glasovnom procesu (v. § 7r).

Tuzlanska oblast¹¹⁸ i teren od Krivaje do Kreševa i Fojnice poznaju analošku dužinu na drugom slogu ispred starog mjesta akcenta:

- u prezimenima kao *Ćōrići, Mūlīcā*;
- u posesivima kao *Ivīna, Hūsīnē*;
- u prezentima kao *vřšēmo, siēcēmo*;
- u partic. pas. kao *otrēšēna, izvūcēna*;
- u izoliranim primjerima kao *Rābija, Zlātija* (musl. ž. imena), *kān-tica, klūpica, kōncīcēm* (primjeri iz doline Fojnice).

U sarajevskom govoru nisam čuo te pojave (izuzev rijetko kod prezimenâ), ali toga govora još nisam sistematski istražio. Za tešanjско-maglajski govor Ružičić tih dužina ne spominje, ali Rešetar ima za

¹¹⁶ Sve u TO, str. 49–50.

¹¹⁷ Indicije za ~ u Vijaci imam još od 1956 (v. Izvještaj za tu god.), ali tek sam god. 1958. dospio na te terene. Primjeri su tipični: *rādi, obūć, gūlim, jā, cřkvē, drāgī, podiělīmo, astāl, sūša, pūt, pišēm* itd. (v. Izvještaj za Ljet. JAZU od god. 1958).

¹¹⁸ TO str. 67, 78, 102, 116.

Maglaj *Rādina*,¹¹⁹ što valja čitati *Rādina* (*Rādina* je za ove krajeve nemoguća, a Rešetar nije dobro čuo, za Kreševo bilježi na istom mjestu *Divića*, *Nikića*, a tu je nesumnjivo spori).

r) Iješč. dijalekt ima neke kategorije dugih ili kratkih slogova kojih u drugim štokavskim govorima nema ili su u nekim susjednim govorima zastupljene samo djelomično. Kod govora što dobro čuvaju dužinu, a takav je iješč. dijalekt, svako i najmanje »odstupanje« ima svoju važnost bilo za strukturu govora bilo za određivanje genetskog odnosa prema ostalim dijalekatskim jedinicama. Radi se o ovim slučajevima:

– posesivni formant *-in*: *bābin*, *ženin*, *Lūkīn*, *Īvin*, *vīlin*, *Turbičkīn*. Od susjeda *-in* imaju Zenica, bar neki ik. govori zap. Bosne, Posavina i Pljevlja, ali ova dva posljednja govora duže i *-ōv*, *-āv*, što govori da se ne radi o istoj pojavi kao u iješč. dijalektu. Usporedi i *-ōv/-ēv* u Pocerju.¹²⁰

– nastavak *-šē* u aoristu: *otēšē*, *òkradošē*. I ovdje se Pljevlja pridružuju.¹²¹

– 2. i 3. lice sing. u aoristu s povlačenjem akcenta nema dužine u ultimi. u tom se pogledu i ik. zap. Bosna, koliko mi je poznato, slaže s iješč. dijalektom, ali također i Ivićeva sjeverozap. grupa iješt. govora (v. ovdje § 3, točka 23).

– prezent ima nastavke *-ēm*, *-ěš*, *-ě*, *-ěmo*, *-ěte* (ali *-ū*) u najvećem dijelu Maretićeve prve vrste i kod glagolâ kao *zvati* (osnove na *-jēm*, *-nēm* posjeduju dužinu).

– slog ispred konsonantske skupine, u kojoj je prvi suglasnik sonant, čuva etimološku kratkoću: *sūnce*, *lōvca*, *pāntit*, *jāžāvca*, *kōlca*, *klīnci*, *gōrko*, *ḡōjnica*, *čōrba*, *slāmka*, *pānkāš*, *čítanka*, *òvca*, *òvce* itd. Iako za maglajsko-težanjski i sarajevski govor dosad citirina literatura te crte ne spominje, znam iz svojih informacija da je u Maglaju i okolici situacija slična kao u tuzl. oblasti i južno od Krivaje, u Sarajevu također, ali tu se duženje sve više provodi; Rešetar je izvadilo iz Šurmina primjere kao *Tūrci*, *òvca*,¹²² ali u starom sarajevskom govoru ima dosta takvih

¹¹⁹ Der št. D. str. 14–15. Ovdje valja upozoriti na proces sličan slučajevima geminacije: domaćem fondu kao *vřšēmo*, *Īvīna* i sl. pridružili su se turcizmi kao *Rābija* i ojačali ga. Prof. Jonke misli da primjeri u Škraljićevu rječniku (Turcizmi, Sarajevo 1957) *almāsija* ili *zekāvètli* imaju akcent usvojen prema tuđem izgovoru (Jezik VI, str. 90), ali oni se oslanjaju baš na iješč. sustav, koji uostalom pokriva golemo područje od hercegovačke granice do Save, od Bosne i Usore do Drine.

¹²⁰ Zenica i ikavski bosanski govori po mojim podacima, za Posavinu v. u Ivšića Rad 197 str. 171, za Pljevlja u Ružičića SDZ III, str. 141, 142, za Pocerje u Mosko-vljevića (Akcenatski sistem pocerskog govora, Beograd 1928, *ćir.*, str. 45).

¹²¹ SDZ III, str. 161. Uz Pljevlja imaju *-šē* i Uskoci (Milija Stanić, Glasnik SAN knj. V, sv. 2, str. 327) a Vuković ne bilježi u svom radu (SDZ X) *-šē*, iako je Drob-vjak prvi susjed Uskoka. Zato je u Vukoviću *-ū* u imperfektu dugo (kao u Pljevljima i u Uskoka), što se na iješč. području, gdje je imperfekt inače mnogo rjeđi, uopće ne čuje.

¹²² Die sk. Betonung südwestl. Mundarten, str. 26.

slučajeva (moji primjeri: *nà sūncu, òvca, òvce, vārka, trāvka, slāmka, pāntit, lōnca, sīnko, lōvca* itd.). No i izvan Sarajeva ima iješč. terena gdje se duženje pomalo pojavljuje kao recentna pojava, čak i drugačije nego u staroj štokavštini (v. § 9). Samo za dolinu Usore nemam podataka.

Kod susjedâ iješč. dijalekta stara se kratkoća nije nigdje sačuvala kao sistem, samo je u Pljevljima nešto malo veći broj kratkih slogova, što se može naći analizirajući Ružičićeve akc. tipove.¹²³ Rešetar ima i neke izolirane primjere iz daljih crnogorskih govora.¹²⁴

– slog ispred –bje ostaje u iješč. dijalektu kratak: *òrāne, znāne, grēbje, listje, gvōzdje, sūdje* itd. (raspored " i ` po frekvenciji, ali može biti i obratno, v. § 9). Ta je osobina u štokavštini dosta raširena u ik. i ijek. štak. govorima.¹²⁵ U Posavini je karakteristično da ono malo primjera što Ivić nalazi, potječe većinom iz najarhaičnijih govora sisačke okolice.¹²⁶ U zeničkom je govoru vokal uvijek bez izuzetka dug.

– sufiks –išće ima kratak *ī* – u tuzl. oblasti Brabec bilježi i *ī*,¹²⁷ ali primjeri su, čini mi se, uglavnom od pravoslavaca. Tako i u dolini Fojnice *ī* dolazi u susjedstvu prav. ili ik. naseljenika. Zenica je i ovdje sasvim suprotna iješč. dijalektu, tj. generalizirano je bez izuzetka samo *ī*.

– brojke *dēvēt* i *dēsēt* bez dužine.

– južno od Krivaje obično se drži analoška dužina u primjerima kao *ūzēo, dōnīo*, a zapazio sam je i u pojedinaca s tuzl. područja. Ta je pojedinost prodrila iz iješč. dijalekta u zenički iješt. govor.

AKCENATSKE ALTERNACIJE U DEKLINACIJI

s) Akcenatske promjene u lok. sing. i gen. pl. *o* i *i* dekl. i u poznatim padežima *a* dekl. kao i u trojnom obliku u pl. *o* i *i* dekl. čuvaju se do maksimuma, s time da je u *o* dekl. srednji rod izjednačen s muškim (lok. *mésu, zlātu, tiélu, imènu, drvètu, ramènu, tjemènu, pùlu, vrèlu* itd. – ali postoje velike lokalne razlike u opsegu te pojave). Među mojim ili Brapčevim primjerima za promjenu akcenta u pl. sred. roda nalaze se gotovo svi primjeri zabilježeni u Daničića, Ivšića (Posavina),

¹²³ v. SDZ III, str. 117–119, 136, 137, 139, 169, 170.

¹²⁴ Piperi, Podgorica – Betonung str. 26.

¹²⁵ v. Vušović, SDZ III, str. 44 i Vuković, SDZ X, str. 250 (tu Vuković donosi i pregled literature o problemu).

¹²⁶ Rad 196, str. 244, 246 (v. i Ivšićeve opaske). Kratak slog poznat mi je i iz mnogih dalm. i bos. ik. i ijek. krajeva. Uzevši u obzir i primjere iz ovdje spomenute literature (Hercegovina, Dubrovnik, Crna Gora, zapadni ijekavci – Vuković l. c.), može se reći da je frekvencija dugih slogova u obratnom omjeru s blizinom iješč. području.

¹²⁷ TO str. 31, 32.

Ružičića (Pljevlja), Vukovića (Piva i Drobnjak), Rešetara i Moskovljevića (Pocerje),¹²⁸ a usto i *vrèla : vrèlo, vèsła : vèslo*.¹²⁹

Koliko mi je poznato, nijedan štok. govor ne provodi akc. alternacije tako dosljedno kao iješč. dijalekt. Tipovi su kompletni, uključujući i trosložne imenice *a*-dekl. (i dativi kao *plànini, bũdali : planina, budàla*). Tu dosljednost ipak ne smijemo shvatiti kao da se ne čuju i analoška uopćavanja – ona se očituju u broju primjera u kojima se alternacija i u njihovoj frekvenciji, a ne u isključivoj upotrebi tih oblika.

t) Ukoliko lok. pl. ima kakav oblik različiti od *-im(a)*, ima često i akcent različit od nom. i gen. plurala: u *Kralùpī* (nom. *Krālùpi*, gen. *Kralùpā*, dat. *Kralùpima*), na *Pogárī* ili na *Pogári* (: *Pögāri*), po *sélā* (sing. *sèlo*, nom. pl. *sèla*, gen. pl. *sélā*), među *pò!ā* (sing. *pò!e*, nom. pl. *pò!a*, gen. pl. *pò!ā*), na *lēdi* (nom. *léda*). To su pravi petrefakti, Brabec doduše ne spominje takvih slučajeva u tuzl. oblasti, ali čuo sam u Kamensku ispreko Krivaje na *Pogári*.

Često se spominje vokal u trojnom obliku plurala: *zùbima, u Grajà-nima* (: *Gràjāni*).

Duga množina imenica kao *dlàn, tròšak, vjètar* pokazuje takvu nevjerovatnu neujednačenost u odnosu ` i ` da se iz dosad poznatog materijala ne može ništa pouzdano zaključiti. Osnovne su tendencije samo da kod jednosložnih preteže spori, a kod dvosložnih s nepostojanim *a* samo onda kad je osnovni samoglasnik stari dugi, a da se udio sporih uopće povećava što idemo više na sjever (a i na zapad).

u) Svi iješč. govori imaju u gen. *mène, tèbe, sèbe* – izuzev govore u tuzl. oblasti uz samu Drinu,¹³⁰ koji su u dodiru s iješt. govorima izgubili i druge bitne osobine iješč. dijalekta (imaju *št, ðe* i *će* od *d* i *t + ě* i sl.). U dativu je slika drukčija: uz općebosanske oblike *mèni* i sl. čuva se u Fojnici *menī, tebī, sebī*, u Kreševu usto i *mèni*, a u Varešu i stari-načkoj okolini *mèni*, no to je sve govorna značajka samo najstarijih ljudi.¹³¹

¹²⁸ Rad 196, str. 249–251, Betonung str. 66 i dalje, Ružičić SDZ III, str. 134, Vuković SDZ X, str. 247, 248, Moskovljević, o. c. str. 18.

¹²⁹ Takav odnos za *veslo* Rešetar samo pretpostavlja (ibidem 50), a Ivšić ga ima iz Brlića (ibidem 149).

¹³⁰ TO str. 79, 80: usporedno *mène, mène* i *mènē*.

¹³¹ v. moj izvještaj za Ljet. JAZU od god. 1957. i 1958. To je razlikovanje zabilježio još i Kušar na Rabu (*mène-meni*, Rad 118, str. 34) i Ivšić u jednom dijelu Posavine (Rad 197, str. 35, gdje Ivšić u opasci upućuje na Meilletovo tumačenje s akutiranim jatom u Arch. für sl. Phil. XXV, str. 428), a po upozorenju prof. Hraste našao sam ga i na zadarskom otočju (sporadički *mène-meni*). U najnovije je doba takav odnos pronađen i na Susku (HDZ I, str. 115 *mène-meni, tèbe-tebī*). Iako su takvi odnosi gen. i dat./lok. akcenta danas gotovo već svagdje savladani silom analogije (*mène-mèni, mène-mèni, mènē-mènē*, a Lumbarda *mené-meni = menē-meni*, v. N. Vj. III, str. 333), ipak nisu mogli nastati spontano u Posavini, Fojnici, na Rabu, Susku i Ugljanu. Sam Ivšićev oblik s *mène : meni* ima doduše metatonijski akut (što se slaže s fojničkim *meni*) gdje bismo očekivali brzi od primarnog akuta

Za zamjenice su još karakteristični akcenti *kõjī*, *õvī*, *õnī*, a dva posljednja prebacuju na prijedlog brzi. Uz Maretičeve akcente zamjeničkog pridjeva *sām* (solus i ipse) dolazi i oblik *sāmī*, *-ā*, *-ō* s jednom afektivnom nijansom značenja *solus* (za tuzl. oblast imam vlastite podatke, v. moj članak u »Jeziku« VII).

v) Akcent pridjeva pokazuje dvije osobito značajne pojedinosti:

– održava se u neodređenom obliku opozicija ž. : sr. rod: *nõva* : *nõvo*, *vèdra* : *vèdro*, *vesèla* : *vèselo*, *pamètna* : *pàmetno*, *krváva* : *křvāvo* (odr. *krvāvī*, odnosno i *krvāvī* u Vijaci), ali odnosi su već jako poremećeni, s tendencijom k uopćavanju prema srednjem rodu, a prema ženskom rijetko (i to samo prva dva pridjeva, ali i tu jako preteže srednji rod). Za maglajsko-tešanjki, usorski i sarajevski govor (iz Sarajeva imam samo *bolèsna* : *bòlesno*, ali nisam sistematski istraživao) nemam podataka; za tuzl. oblast pretpostavljam iz Brapčeva bilježenja da je situacija kao južno od Krivaje,¹³² a ja sam u Kamensku našao *žestòka* : *žèstoko*, *jenáka* : *jènāko* (prema odr. *krvāvõme*). Ta se opozicija slabije čuva u dugim jednosložnim osnovama bez obzira na vokal, one su uglavnom jednake Daničićevima (opozicija se pojavljuje kod takvih glag. pridjeva, v. § 7cc, dd).

– komparativi *stàrijī* (samo tako; čuo i u Sarajevu), *drùkćijēg*, *krùpnijā*, *sìtnijā*, *vrèdnijā*, *rànijī*, *slàbijēmu* (primjeri sve rjeđi, zapisani od linije Vareš–Sutjeska do linije Fojnica–Kreševo). Brabec uopće ne spominje takva akcenta, ali u Kamensku sam čuo *stàrijī*. Za taj mi naglasak nije poznata paralela u štok. dijalektima izuzev Ivšićeve primjere *stàrijī*, *drùkćijī* i *rànijī*, što Ivšić tumači analogijom na češće posavske oblike *stàrjī*, *drùkćī*.¹³³ Ali kako *rànijī* nema takve mogućnosti za analogiju, a u sjevernočakavskom je poznato *stàrijī* i *slàbijī* (Belić),

($\neq$), ali to je očito sekundarno, a vokalizam *-e/ě* i insularni karakter ostataka starog dvojstva govore u prilog Meilletu, s kojim se Ivšić uostalom slaže (u Ivšića imamo i dat./lok. *sebi*, *mène*, *tèbe*, *mèni*, *tèbi*, *sèbi* – sve prema gen. (ak. s " na prvom slogu). Protiv njega govori samo prenošenje *zà mene*, što je Vuković upotrebio u SDZ X, str. 266–267 kako bi podržao Belićevo mišljenje o utjecaju instrumentala i plurala. Ali Vuković iznosi toliko različitih varijacija po našim dijalektima da je sasvim očito kako su se tu analogije široko razmahale kad su jednom popustili stari odnosi. Jer ne mora biti osnovni akcent *nà mene*, a *ispred mene* analogija na *prèda mē* (ili *prèdā mnōm*) – za takvu je analogiju premalo oslonca. S druge strane normalnije bi bilo vjerovati da je *ù meni*, gdje je spori normalan zato što je *mèni* sekundarno, a da se u *ispred mene* čuva stariji odnos. Vuković uostalom navodi čakavsko prenošenje *zà mene*, a čakavci i nemaju prenošenja u slučajevima kad se u novoštokavskom prenosi spori. Čitavo pitanje razmatra u novije doba Berislav Nikolić u JF XXIII (Jedno akcenatsko pitanje, *ćir.*, str. 227–232); on je pokušao pomiriti Belićevo i Meilletovo stanovište, ali rezultat je suviše kompliciran – iako bi moglo biti da je za neke govore i točan.

¹³² TO, str. 77: *bolèsna*, ili na str. 49 *jenáko*, što prema Brapčevu bilježenju Ivšićeva ~ znakom ' može biti *jenākō* (s pisarskom pogreškom *o* za *ō*) ili analogija prema ž. r. *jenáka*; u oba slučaja ulazilo bi u tip *jènāk-jenáka-jènāko*, određeni oblik *jenākī*, što je općenito ispod Krivaje, a nalazi se i u Posavini (Rad 197, str. 51).

¹³³ Rad 197, str. 176.

odnosno *stäreji, släbeji* (Nemanić),¹³⁴ sklon sam prihvatiti kao sigurnu kasniju Ivšićevu hipotezu o porijeklu ovog brzoga izravno iz primarnog akuta (tu mi je hipotezu prof. Ivšić iznio usmeno još dok nisam imao sve primjere).

z) Broj *jèdan* ima u kosim padežima *jednóga, jednómu, jednóme*. Što uz njih fakultativno dolazi i *jednôga* i sl. – mislim da je analogija na oblike bez krajnjeg vokala. Takav akcent sličan ruskomu poznaju Rab i mnogi štokavski govori na liniji sjever–jug,¹³⁵ a na iješć. području tuzl. oblast ima uz to i sličan akcent *mòga*.¹³⁶

Brojna imenica i pridjev stoje u akc. opoziciji: *dvòje–dvòji, pètero–petèri, dèsetero–desetèri*. To je osobina šćak. govora i ik. i ijek.¹³⁷ – djelomično je prešla u sjeverozap. iješt. grupu (v. § 3).

AKCENATSKE ALTERNACIJE U KONJUGACIJI

aa) Akcent glagola ima uglavnom iste tipove kao i Daničić, ali se akcenatski sustav razlikuje u dva pravca: 1. glagoli često ne idu u isti tip kao u Daničića i 2. pojedini oblici imaju znatno različit akcent od onoga koji Daničić predviđa za taj tip. Za prvo ima vrlo mnogo pojedinačnih primjera, što nema smisla nabrajati, najuočljiviji je slučaj Daničićev tip *vjenčávati, vjenčāvām*, koji je gotovo čitav (izuzev *čestítat* i glagole na *–ávat, –ájēm*) prešao u tip *orùžati, orùžām* (*vozikat, vrlùdat* itd.). Znatna je značajka iješć. dijalekta i velik broj iterativa kao *izàbjerat, nàmješćat, zàlevat* i sl.

Akcent infinitiva i aorista jednak je u osnovi Daničićevu, s time da se zbog *–t* i *–ć* spori i uzlazni ne čuvaju u infinitivu. Što se tiče promjene akc. u 2. i 3. licu sing. aorista, iješć. se dijalekt slaže s istočnim tipom ijekavaca štakavaca (§ 3, točka 22). S nekim bližim istočnim štakavcima ijekavcima slaže se iješć. dijalekt što ima kod vokalsko-konsonantskih i sl. osnova *–ésmo, –éste* (*zaklésmo, doniésmo, otéste* i sl.). Tako je u Vukovićevu i Ružičićevu sustavu fakultativno, a ovdje je redovno. U trećem licu imamo *–ēšê* (*umriēšê, zakléšê*); i inače je svaki aoristni *–šē* dug, što mi je poznato još iz Pljevalja i Uskoka (v. ovdje § 7r), a od iješć. govora imaju svi tu dužinu. Šurmin uopće ne spominje

¹³⁴ Belić, Замѣтки, str. 54, a Nemanića citira Ivšić (v. ovdje prethodnu opasku).

¹³⁵ Npr. Posavina (Rad 197, str. 55), Dubrovnik (*jednôga*), Prčanj i Ozrinići (Rešetarev Betonung str. 151, v. tamo i za čak.), Pljevlja (SDZ III, str. 147), Piva i Drobnjak (SDZ X, str. 301, sa značenjskom nijansom koje iješć. dijalekt ne poznaje, itd.).

¹³⁶ TO str. 80: *móga, móme, tvóga, tvóme* i sl. To je jedna od znatnijih razlika između tuzl. oblasti i srednje Bosne, tu Krivaja siječe iješć. dijalekt (v. § 9).

¹³⁷ Svakako se radi o vrlo staroj pojavi, u litavskom je također akcent na ultimi (Jan Otrębski: Gramatyka języka litewskiego, Tom III, Warszawa 1956, str. 172–173; *dveji, treji, ketveri* i sl.). Čitav ikavski zapad Bosne ima takav akcent, a također i Posavina (Rad 197, str. 56).

u svom radu aoristâ kao *otésmo, otéste, otěšê*, ali on je u Sarajevu redovan, kao što je i *-šê* redovno dugo. I za maglajsko-tešanjki Ružičić bilježi oblike ovog tipa: *zaprěšê, dójdošê*.¹³⁸ Što se tiče dužine na nastavku 2. i 3. lica sing. s povučeniim akcentom, situacija je obratna – tu iješć. dijalekt poput zapadnog tipa ijekavaca štakavaca nema dužine na ultimima (v. § 3, točka 23, § 4, 7r).

bb) Iz raznolikog obilja pojedinačnih crta u akcentu prezenta izvlačim samo kategorijske značajke:

– nema ni istočnog ni zapadnog štakavskog prebacivanja akcenta na prefiks: *doněšëm, oplětëm, ispěčëm, zakùnëm, zazòvëm* – kao na zapadu – ali i *poželim, poletim, poživim* – kao na istoku (v. § 3, točke 17 i 18).

– refleksi *-mò* i *-tè* pojavljuju se u većem broju tipova nego kod Daničića: uz *pletèm*, (ili *pleténo*, v. idući stavak) imamo i *trēsèm* (*trěšèm, trēsém, trěsém*) i *prědèm* (sa sličnim varijantama), čega u Daničića nema (oblici na *-ímo* i *-ámo* postoje više manje koji i u Daničića). Kako se taj refleks u pojedinim govornim tipovima iješć. dijalekta nije sačuvao u jednakoj mjeri, važan je za razgraničavanje govora (§ 9).

– već je spomenuta kratkoća prezentskih nastavaka *-ëm, -ěš* itd. (osim *-ū*) kod konsonantskih osnova (§ 7r). Što imamo u nekim govorima *-émo* umjesto *-emo* (: *-ëm*), bit će radi ekspresivnosti prenesena gotova dužina iz *-ímo, -ámo*.

cc) Glagolski pridjev radni u iješć. dijalektu pokazuje toliko odstupanja od Daničićeva sustava i toliko unutarnju terensku razvedenost da se to može zorno pokazati samo u monografskim opisima pojedinih iješć. govora. Krajnja se raznolikost pokazuje osobito kod glagola na samoglasničke osnove i kod tipa *zvãti, prãti* i *brãti*:

α. pìo-pìla-pìlo, pòpio-pòpila-pòpilo, zvão-zvãla-zvãlo, pòzvõ-pòzvala-pòzvalo

β. pìo-píla-pílo, pòpio-popíla-pöpílo, zvão-zvála-zvãlo, pòzvõ-pozvála-pòzvãlo

Varijacije su da u redu *α* može biti i *pòzvaõ* ili *pòzvõ*, ali oboje je samo izuzetno. U redu *β* srednji i ženski rod mogu biti izjednačeni, kako je to uopće moguće kod pridjevskih riječi (§ 7v), kod nesloženih glagola obično s uzlaznim i rijetko sa silaznim akcentom, a kod složenih je obratan slučaj. Kako dakle imamo često i na istom području i *bíla-bílo* i *bíla-bílo* i *bíla-bílo*, prvi je slučaj moguće otkriti samo običnim brojanjem, kada se pokaže da je *bíla* najčešće, *bílo* nešto rjeđe, *bílo* još rjeđe, a najrjeđe *bíla*. U redu *β* još se kao varijanta može pojaviti i *pöpíõ* (prema *dõnío*, što je redovno ispod Krivaje, v. § 7r, posljednji stav). U cijelom je iješć. dijalektu pretežan red *α*, osobito sjeverno od Krivaje,¹³⁹ Samo to šarenilo neobično živo podsjeća na Posavinu,¹⁴⁰ tako da se mogu postaviti gotovo iste sheme.

¹³⁸ O. c. str. 238, 249. – ¹³⁹ TO str. 112–114. – ¹⁴⁰ Rad 197, str. 96–97.

Kod glagola kao *bàcat* i sl. postoje gotovo iste mogućnosti, ali najčešći je tip *bàcō–bàcala–bàcalo*. Odstupanja su (prema frekventnosti): *nàbacāla*, *bàcāla*, *bàcā!a* (nešto više TO), *nàbacāla* (nešto više TO), *bacāla* : *bàcālo* (južno od Krivaje; rijetko), *nabàcō* i najrjeđe *bàcō*.¹⁴¹ Tipovi kao *bàcāla* očito su neorganski u iješč. dijalektu, oni su rjeđi, a osim toga upotrebljavaju se nesigurno pa gdjekad nalazimo i *glèdāla*, *slūšāli*, *čèkāla* (nešto više sjeverno od Krivaje).

Iješč. dijalekt čuva odnose *izvūkō* : *izvūkla*, *nàveo* : *navèla* i sl. (v. § 3, točka 21, i § 4), iako sjeverno od Krivaje, osobito u gradovima, prodiru zapadnobosanski akcenti *izvūkla*, *dòvela*.¹⁴²

Čuva se opozicija *umŕla* : *ùmŕlo*, *donijéla* : *dònijèlo*, *otéla* : *òtèlo* i sl. Jug to bolje čuva od sjevera, gdje je češći Daničićev akcent.¹⁴³

dd) Glag. pridjev trpni jednako je raznolik kao i pridjev radni. Opozicije poput *prostŕta* : *pròstŕto* identične su s onima u pridjevu radnom.

Akcenti glagola s dugom osnovom na suglasnik znatno se razlikuju od Daničićevih. Njegovu tipu (*o*)*trésen*, (*o*)*trésena* u iješč. dijalektu odgovara (*o*)*otrèšen*, (*o*)*trèšèna*, (*iz*)*vūcèn*, (*iz*)*vūcèna*, itd. (primjeri iz doline Fojnice, za dužinu v. § 7p). Rijetki su akcenti što u § 3, točka 19, predstavljaju zapadne štakavce (ali samo sa sporim na penultimi). Oni uglavnom prodiru u gradove kao jedna od osobina gradskog razgovornog jezika u NR BiH. U svakom slučaju akcenti kao *otrèšèna* predstavljaju znatnu opoziciju i prema istočnim i prema zapadnim ijek. štakavcima, a povezuju iješč. područje s Dubrovnikom i Posavinom¹⁴⁴ (§ 3, 4, 11).

Neki glagoli 4. vrste imaju dosta često akcente kao *načìñèno*, *sagrađèno* ili *sagrāđèno*, koji se u Posavini javljaju samo u dugim osnovama, a u Dubrovniku je kao u iješč. dijalektu. Piva i Drobnjak kao i Pljevlja imaju takav akcent samo u *čìniti* i *kŕstiti*.¹⁴⁵ Ipak i u iješč. dijalektu znatno pretežu akcenti kao *nàčinena* i *osūđena*.

¹⁴¹ Glagol *bacati* služi za primjer, ali nije on potvrđen u svim situacijama. Primjeri sjeverno od Krivaje u TO str. 115.

¹⁴² TO str. 111–112. To je razumljivo – prostor između Bosne i Drine otvoreniji je prema zapadu nego područje južno od Krivaje.

¹⁴³ TO str. 114. Brabec te akcente uspoređuje u dubrovačkima i posavskima, ali nije zapazio da iz njegovih primjera proizlazi kako je i u tuzl. oblasti uza svu analošku izmiješanost ipak bar u brojčanom odnosu sačuvana akc. opozicija po rodu. Područje južno od Krivaje očito mnogo bolje čuva tu opoziciju – zato je na jugu zakonita opozicija *doniéla* : *dònièlo* mogla jače djelovati na razvoj staroga *popĭla* : *popĭlo* u pravcu *popĭla* : *pòpĭlo* i sl. i zato se samo na jugu mjestimice čuju i akcenti kao *čitāla* (v. gore). O tim analogijama v. objašnjenje kod Ivšića Rad 197, str. 99–101. Belić je pokušao pobiti to Ivšićevo tumačenje, ali nije iznio dokaze (JF XIX: Iz srpskohrvatske akcentologije i dijalektologije, *ćir.*, str. 129).

¹⁴⁴ Rad 197, str. 101–102, Betonung str. 178. Podaci za sjever iješč. područja TO str. 116.

¹⁴⁵ Rad 197, str. 103–104, Betonung 180, SDZ III 172, SDZ X 372. Za TO str. 116.

ee) Ijekavskošćakavski dijalekt, koji u ovom paragrafu pokazuje u točkama *a-dd* toliko osebnih arhaizama i toliko osebnih inovacija, nema u deklinaciji većih osobitosti u odnosu na standardnu ijekavštinu. Mislim da je samo jedna inovacija u *i* deklinaciji važna i za fizionomiju dijalekta i za njegove odnose sa susjedima.

U *a* i *o* deklinaciji starina se čuva samo u gen. pl. bez *-a*. Sjeverno od Krivaje i na lijevoj obali Bosne takvi su oblici ograničeni samo na mjere i sl. kao: *hīlād*, *gōdīn*, *stōtīn*, *dān*, preko Krivaje čak i *krūšāk*, *kompīrōv*.¹⁴⁶ Samo je u prostoru između Bosne i Krivaje živa upotreba kratkog gen. plurala, i to osobito za toponime u *pl. tantum*: iz *Jēlašāk* (samo tako), iz *Rēpovāc*, ali ima i primjera kao *pjēsām*. Situacija, kakvu je opisao Žuljić za Vareš,¹⁴⁷ vrijedi dakle i za svu okolicu.

ff) Dativ, lok. i instr. pl. imaju gotovo redovno zajednički nastavak *-ima* odnosno *-ama*, rijetko bez krajnjega *-a*; takvi su oblici česti u Kreševu (*-im*, *-am*), ali između Bosne i Krivaje (Vareš, Sutjeska, Vijaka, Jelaške itd.) u starijih ljudi pretežu. Nastavak *-ma* postoji u *i* dekl. i kod mekih imenica *o* dekl. m. roda (*końma*, *ludma*, *zūbma* i sl.).

Nastavka *-mi* nisam nikad čuo (osim jednog izoliranog primjera iz vijačke okolice), a ne bilježe ga ni ostali istraživači iješć. područja (*Brabec*, *Žuljić*, *Šurmin*,¹⁴⁸ *Ružičić*).

Instrumentala pl. *o* dekl. na *-i* nisam čuo, ali ima Šurmin nekoliko primjera, a u Brapca se nalazi toponim *Brdo među putovi*.¹⁴⁹ Možda su takva podrijetla i neki toponimi na mome terenu, npr. *Pōdlugovi* (*Podlugōvā* ili *-ōvā*, *Podlugōvim/a/* itd.).

Za lok. plurala ima više različitih oblika, obično jednakih s gen. plurala, ali našao sam (osobito u fojničkoj nahiji) i oblike što se u gen. pl. razlikuju nastavkom ili samo akcentom (v. § 7t).

O nastavku *-oma* v. § 9.

gg) Značajka je iješć. dijalekta da je upotreba duge i kratke množine gotovo obratna u odnosu na standardni jezik: *jārcovi*, *ludévā*, *mjēsecevi*, *mōmkōvā*, *zadātkovi*, *člani*, *klīni*, *zécā* (primjeri iz TO), *govorēvā*, *dānove*, *zēlembakovi*, *mlīne*, *đīpi* (= *jeeps*) itd.

¹⁴⁶ TO str. 51, 63. Situacija u Sarajevu ista je (Šurmin o. c. 200), a i nešćakavski ijekavski govori imaju gen. pl. bez *-a* reduciran na iste kategorije (Vušović o. c. str. 38, Vuković, JF XVII, str. 57).

¹⁴⁷ O. c. str. 426–427. Ja sam danas nakon pol stoljeća nalazio manje genitivâ pl. bez *-a* nego Žuljić, što je i naravno.

¹⁴⁸ Šurmin ima među primjerima na *-am* i *sestrami*, ali to mi se čini veoma nepouzdanom. On nije provjeravao koga sluša («polovicu sam grade gotovo sabrao prisluškićvanem u čaršiji i na ulicama» – Rad 121, str. 188). Taj će primjer biti čuo od kojeg ikavca-šćakavca iz zapadne Bosne koji je bio došao u Sarajevo, u zapadno-bosanskih ikavaca čuo sam i sâm oblike s *-ami*.

¹⁴⁹ Rad 121, str. 201, TO str. 139 (Brapčev je primjer toponim i on ga ne spominje u morfologiji).

Rijetka je »duga množina« u sr. rodu: *brđevima* (TO), *imenòvima*, *pòlěvā* i sl.

hh) Jedna je od bitnih značajki iješč. dijalekta nastavak *-im* u instr. i deklinacije. Kako on nije u jednakoj mjeri proveden na cijelom iješč. području, važan je za terensku razvedenost iješč. dijalekta (v. § 9). Šurmin ga uopće ne spominje, ali on je normalan u Sarajevu. Ta je inovacija po mome mišljenju jedna od najvažnijih za odnose iješč. dijalekta prema susjedima, javlja se, koliko mi je poznato, još kod ramskih ik. šćakavaca (Gračac u Rami) i u Dubrovniku.¹⁵⁰ Nastavak je doduše potvrđen i kod galipoljskih Srba, ali kako su imenice *i* dekl. tamo prešle u m. rod, neće biti nikakve veze iza te podudarnosti,¹⁵¹ što je i razumljivo s obzirom na golemu udaljenost. O tome nastavku u zap. Srbiji v. § 11.

ii) Hipokoristici svršavaju na *-o*, a dekliniraju se po *a* dekl. (v. i § 3, točka 7). Sklanjanje po *o* dekl. nije posve nepoznato, ali uopće ne stoje Rešetarove i Šurminove tvrdnje da musl. imaju kod tih hipokoristika *o* dekl.¹⁵² (v. § 9).

jj) U morfologiji zamjenica, pridjeva i brojeva nema izrazitijih kategorijskih osobina što bi obuhvaćalo cijelo iješč. područje, osim onih što su značajne i za cio niz bosanskih i eventualno kojih drugih zapadnih govora izvan iješč. dijalekta, kao npr. gen. pl. *niha* ili *ní(j)a* (razni akcenti), nom. sing. *òvi*, *tī* ili *òtī*, *òni*, *-er-* u *pètero*, *petèri*, *petèrica* i sl. Ovamo bi spadali i oblici *hi*, *hin*, *hina* (razni akc.), koji su veoma rašireni na iješč. području, ali su poznati kod musl. i izvan tog područja i predstavljaju jednu od općebosanskih musl. osobina. Ipak mislim da su ti oblici nastali baš u iješč. dijalektu – tu su najčešći, a osim toga u Varešu i okolici slušao sam i od katolika *in* (u dolini Fojnice vrlo rijetko).

Interesantan je arhaizam izrazito zapadne boje akuzativ pl. *niē* (nešto češće enklitika je), koji sam našao južno od Krivaje samo u najstarijih ljudi.¹⁵³

¹⁵⁰ Der št. D. str. 171, Budmani Rad 65, str. 170 (*-i* i *.im*). Jedan primjer navodi i Maretić iz starih dalm. pisaca (Rad 209, str. 49) od pisca Splićanina, ali mi se primjer ne čini pouzdan. O potvrdama kod dubrovačkih pisaca, koje nisu mnogobrojne, v. u Vaillant (La langue de D. Z., II, str. 14–15).

¹⁵¹ P. Ivić, SDZ XII str. 197–198.

¹⁵² Rešetar ima iz Visokog tip *Pero*, *Pera* za musl. (Der št. D. 164), Šurmin u Sarajevu nalazi u musl. »obično Mujo, Muja, Muju, Muja« (Rad 121, str. 199), ali bit će da su obojica naišli na muhadžije s jugoistoka. U okolici Visokoga taj tip uopće ne dolazi u obzir, ali u okolici Sarajeva na jugoistočnom rubu uz planinsko okruženje on prodire iz ijekavskoštakavskog područja, no nosioci su mu i musl. i prav. doseljenici podjednako, prav. mjestimice pretežno. Da musl. starinci imaju samo *a* deklinaciju, dokaz je u Glasincu, koji je danas na području istočnohercegovačkog dijalekta, a ipak musl. govore *Ibrin* prema *Ibrov* u prav. (u muslimana ima naime ostataka starinačkog govora srednjobosanskog tipa, v. Srp. etn. zb. X, str. 363).

¹⁵³ Rešetar ima *niē* iz Tolise (Der št. D. 186), dakle iz kraja koji Brabec ubraja u govore tuzl. oblasti, a Ivšić u posavske (v. § 8a). Inače nalazimo *niē* (*iděmo ú niē*; tj. u lješnjake) kraj Duvna, ali sasvim rijetko (Sv. Marković, o. c. str. 104).

Čuva se imenička deklinacija neodređenih pridjeva a posesivni pridjevi i pridjevske zamjenice na *-ōv/-ēv* i *-in* u pučkom govoru na ovom području i ne poznaju pridjevske deklinacije.

KONJUGACIJA

kk) U morfološkom se pogledu može reći za glagol isto što je rečeno u jj) za deklinacije. Sve što je ujedno i fonetska ili akcenatska pojava, obrađeno je u ovom paragrafu a)-dd).

Znatnija je osobina iješč. dijalekta redovan prezent na *-âjēm* prema infinitivu na *-ávat* i nešto rjeđi *-ivām* prema *-ivat*. Ima dosta pojedinsti koje su opće u iješč. dijalektu, od čega se mogu navesti samo najkarakterističnije: poznavanje infinitivâ *vrī(j)ēć* i *rī(j)ēt* (i kontaminirano *rījēć*), čuvanje *-nuti*,¹⁵⁴ upotreba priloga prošlog, analoške tvorbe kao *nāgēla* (: *nāgnut se*), prezenti samo *živēm* i *vřšēm* (tj. ne *-im*) – sve zajedno prilično originalna kombinacija pojedinačkih osobina poznatih susjedima iješč. dijalekta.

ll) Upotreba imperfekta odgovara središnjem položaju iješč. dijalekta: nije ni izdaleka onako čest kao u govorima hercegovačkog tipa, ali je znatno češći nego u govorima zapadno od Bosne i nije kao tamo sveden na *biti* i okamenjene primjere iz folklorne književnosti. Zato je i akcent organski, a samo je kod *biti* sporadički nov (tj. *bijāše*, uz normalno *bījāše*).¹⁵⁵ Ipak se ne može reći da je imperfekt dio normalne strukture iješč. dijalekta, on je u njemu reduciran na dio tzv. »stilističke strukture«.

Aorist je normalan oblik i veoma čest. Aoristni se oblici u kondicionalu (potencijalu) djelomično još čuvaju, u dolini Fojnice slušao sam čak i *bīšē* (: aorist *bīšē*).

mm) Bitna je osobina iješč. dijalekta osobit složeni oblik za habitual; sastavljen je za sva lica sing. i pl. od uopćenog *bi* + 2. lice sing. imperativa, npr. *jā bi rēci* (tī, ōn, mī itd.). Našao sam taj oblik na cijelom području od Fojnice do Krivaje i u Sarajevu, a Brabec ga bilježi iz raznih krajeva sjeverno od Krivaje.¹⁵⁶ Habitual inače smatram uz izo-

¹⁵⁴ Brabec samo na granici uz Savu nalazi i *-niti* (TO str. 92), što je posavski utjecaj (v. Rad. 197, str. 61). U Sarajevu je Šurmin našao nekoliko primjera na *-niti* (o. c. 303–304), ali ne izražava se sigurno o njima. Meni se čine strani za Sarajevo, a s obzirom na već opisani Šurminov način bilježenja bit će da su zapisani od pri-došlica sa zapada.

¹⁵⁵ Šurmin (o. c. 205) piše da je čuo i *mišlāše* od Sarajlija, ali to mi se ne čini pouzdano.¹³⁹

¹⁵⁶ TO, str. 124. Nemam potvrde samo za tešanjsko-maglajski *ē/jē* govor, ali Ružičićev je opis samo letimičan. Čudno je da ove osobine nije primijetio Šurmin, u Sarajevu je *bi* + imperativ najobičniji habitual.

stanak duženja pred sonantskom skupinom najindividualnijom crtom iješč. dijalekta (§ 2). Koliko mi je poznato, još samo dva govora imaju osobit složeni oblik rezerviran samo za habitual, galipoljski i nikšićki.¹⁵⁷

nn) Maretić naziva vezu *budem* + pridjev radni u službi za prošlost II perfektom i tvrdi da se ona po značenju ne razlikuju od perfekta, nego tek time što se upotrebljava samo u zavisnim rečenicama.¹⁵⁸ U govorima južno od Krivaje (u Brapca nema jasnih podataka za TO) taj je II perf. vrlo čest i znači radnju koja je već izvršena, ali njezin će se rezultat pokazati tek u budućnosti, ili pak treba budućnost pokazati da li je uopće izvršena radnja. Dakle – izvršenost ili neizvršenost radnje u času govora već je objektivna činjenica, ali govorni subjekt ne zna da li je radnja izvršena ili nije, on će to saznati tek u budućnosti. Maretićevi primjeri iz Vuka pokazuju to isto: »tako sam ja želio i trudio se, svuda da kažem istinu, a ako se protiv te želje i truda *bude* što *ukralo*, to je bilo po slabosti ljudskoj«. Razlika je prema perfektu dakle i u značenju. Stanje u dolini Fojnice, u Varešu i Sarajevu razlikuje se od Vuka utoliko što se u Vukovu jeziku svaki II perfekt može zamijeniti I perfektom (iako ne i obratno), a ovdje se u narodnom govoru redovno upotrebljava za tu određenu funkciju II perfekt.

Za značenja futura egzaktnog upotrebljava se na istom području od svršenih glagola prezent, a od trajnih veza *budem* + infinitiv, koju pomalo potiskuje veza *budem* + pridjev radni.¹⁵⁹ Razlika u značenju prema II perfektu zavisi o različitom odnosu na moment sadašnjosti. Uzet ću primjer s II perfektom »*Ūbiću je ako je bŭdē pŭstila u dētelinu*« (otac čuo da mu je kći pustila kravu u djetelinu, a neki ga uvjeravaju da nije istina – i on ide kući vidjeti što je). Tu je u odnosu na sadašnjost radnja već izvršena ili nije izvršena, budućnost treba tek da pokaže što je od toga dvoga istina, a kad bismo uzeli prezent (ubit ću je ako je pusti...), radnja bi u odnosu na sadašnjost bila neizvršena, a mogla bi se izvršiti u budućnosti. S trajnim glagolom *puštati* (= *púšcat* ili *pŭšcat*, ali ovo drugo može u nekim iješč. govorima biti i svršeno prema trajnom *púšcat*) II perfekt ostao bi isti (... ako je bude pušćala), a futur egzaktni bio bi s infinitivom (... ako je bude pušćat). Osnovna je shema:

¹⁵⁷ P. Ivić, o. c. str. 256, 383–384. U galipoljskom je habitual jednak književnom kondicionalu (potencijalu), a za sam kondicional upotrebljavaju se samo konstrukcije s imperfektom glagola *htjeti* + prezent s *da* ili galipoljski izmijenjeni infinitiv. U nikšićkom govoru (po usmenom saopćenju Petra Sladojevića, asistenta SAN) uz ostale oblike što mogu imati habitualno značenje dolazi i konstrukcija *šćaše* + 2. lice sing. imperativa za sva lica (*šćaše ōn dōdi*), koja se upotrebljava isključivo u habitualnom značenju. Ona je dakle potpuno jednaka iješč. habitualu – razlikuje se samo pomoćni glagol – ali upotreba joj je rjeđa i teren koji obuhvaća neusporedivo je manji.

¹⁵⁸ Gramatika i stilistika god. 1931, str. 248 i 542–543.

¹⁵⁹ U Brapca (TO, str. 118, 122) ima i primjera za futur egz. od svršenih glagola (*budem* + pridjev radni); to se gdjekad čuje južno od Krivaje, ali bit će svakako također utjecaj sa strane (takvih primjera ima mnogo više u sarajevskim novinama nego u narodnom govoru).

	perfekt II	Futur egzakti (II)
svrš. glagol:	<i>budem</i> + pridjev radni	prezent
nesvrš. glagol:	<i>budem</i> + pridjev radni	<i>budem</i> + infinitiv

U toj je shemi narušen futur. egz. nesvršenog glagola, koji sve više dobiva oblik II perfekta. Zato onda funkciju II perfekta pomalo preuzima I perfekt, prvo kod imperfektivnih, a onda i kod perfektivnih glagola. U iješč. dijalektu II perfekt još uvijek nije ozbiljnije ugrožen, ali gubitak veze *budem* + infinitiv morat će prouzrokovati takvu zamjenu. Značajno je da vezu *budem* + infinitiv poznaje Slavonija i Dalmacija,¹⁶⁰ a da se gornja shema može savršeno primijeniti i na Vukovićev govor, samo što službu veze *budem* + infinitiv vrši prezent s prefiksom *uz-* (u iješč. dijalektu takav složeni glagol ima i užu upotrebu i uže značenje, o čemu ću pisati na drugom mjestu), ali važno je da ni u Vukovića veza *budem* + pridjev radni nema funkcije futura egzaktnoga nego samo II perfekta.¹⁶¹ Prema tome bi i gornja shema pokazivala prirodu vezâ iješč. dijalekta: s jedne strane povezuje sjever i jug (u ovom slučaju oblik futura egz.), s druge strane uspostavlja vezu s ijekavskim govorima na jugoistoku (u ovom slučaju upotreba perfekta II) – v. § 11.

ZNAČAJKA SINTAKSE I TVORBE

oo) Sintaksa govora sjeverno i južno od Krivaje slaže se u svim pojedinostima od većeg značenja,¹⁶² ali najveći je dio tih sintaktičkih osobitosti iješč. dijalekta već poznat iz Maretićeve gramatike, gdje su one obrađene kao rjeđi slučajevi iz folklorne književnosti. Osim toga ima i mnoštvo sitnih osobitosti povezanih samo na ograničenom području pojedinih iješč. govora. Bolje će biti obraditi i jedne i druge u monografijama, a ovdje iznijeti samo one sint. osobine što su općejekavsko-šćakavske, a u ostalim su dijalektima manje poznate.

¹⁶⁰ Rad 197, str. 122 (Posavina), i Rad 180, str. 196 (Maretić Jezik slavonskijeh pisaca). Preko Save ta veza nema značenje futura egzaktnoga, ali u Dalmaciji je (Maretić: Jezik dalm. pisaca XVIII. vijeka, Rad 211, str. 23) upotreba ista kao u iješč. dijalektu. Takav futur egz. s infinitivom slušao sam i sâm u štok. Dalmaciji od ikavaca (šćak. i štak.), ali po Maretiću je u prošlosti veza *budem* + infinitiv bila češća od veze *budem* + pridjev radni (ibidem). Mnogo primjera za tvorbu fut. egzaktnoga od *budem* + infinitiv donosi Jovan Vuković u raspravi »Futur II i ekvivalentni glagolski oblici po upotrebi u srpskohrvatskom jeziku«. (Pitanja knjiž. jezika, knj. IV i V, sv. B, Sarajevo 1957/1958, *ćir.*). O lokalizaciji tih oblika Vuković ne govori mnogo, označuje ih samo kao »zapadne govore« (str. 8), a Maretić u spomenutoj gramatici navodi i primjer iz Vuka i iz crnogorske narodne pjesme (str. 247; oba je primjera Maretić uzeo iz Broz-Ivekovićeve rječnika, u prvom je glagol svršen, u drugome trajan). Vuković u svome članku ima još primjera za takav futur II, iz raznih krajeva (*passim*), ali o složenom obliku, koji se ovdje zove II perfektom, ne govori.

¹⁶¹ Govor Pive i Drobnjaka, JF XVII, str. 74-75, 87.

¹⁶² U Brapčevoj je disertaciji sintaksa prilično opsežno obrađena i gotovo svaka pojedinost iz mojih tekstova ima pandan u njegovim primjerima, što pokazuje visok stupanj podudaranja jezične svijesti južno i sjeverno od Krivaje. Za Sarajevo nemam

Takvih osobina ima manje u sintaksi rečenice i glagola (kolikogod ona inače bila bujna), a više u sintaksi padeža. Osnovna je značajka bogatstvo besprijedložnih funkcija pojedinih padeža, osobito genitiva, akuzativa i instrumentala. Glagoli *gledati*, *zvati*, *tražiti*, *pitati*, *paziti*, *čuvati* imaju objekt u genitivu, posvojni genitiv od prezimenâ zamjenjuje posvojni pridjev (slično i *ñê* umjesto *ñezin*, ali rijetko), uz za dolazi genitiv mjesto akuzativa kad znači svrhu (*kúpjo za vècerē*).

Spomenuo bih još samo jednu sintatičku osebinu od većeg strukturalnog značenja: zamjenički i priloški korelativi bez *ñe-* (< *ně-*) i s njime ne upotrebljavaju se u jednakim situacijama: bez *ñe-* upotrebljavaju se korelativi za neizvjestan identitet i neizvjesno postojanje (*zòvni me ako t k o dōjē = dode; hōce li dōc k ò jī ot pòreza; tī potégni kada ti d ÷ zāpnē; imā li k à k v a žèna da ùmijē nāmješcat?* – misli se na prelomljene kosti), a korelativi s *ñe-* dolaze samo za neizvjestan identitet (*bīo ñ è k ī cār ...; tāmò nānišō ñ è k a k a v nāletan = napasnik; izgùbio ñ è g d j e u àvlii; kazīvō je da ñ è d j e u Rùsiji bivā evlīkī kokùruz*). U svim je tim primjerima uz neizvjestan identitet egzistencija izvjesna. Koliko mi je poznato, te distinkcije ne znaju današnji ekavski govori, ali znam iz opažanja da se reducirala i u nekim ikavskim i ijek. govorima. U iješć. dijalektu ta se distinkcija prilično strogo čuva – Brabec je doduše ne spominje, ali ja sam je provjerio za druge svrhe i kod pojedinaca iz više točaka preko Krivaje (okolica Tuzle, Brčkoga, Gradačca i Maglaja).

pp) Što je rečeno za iješć. sintaksu, vrijedi i za tvorbu, koja je također veoma bogata, ali također i dijalektološki neizrazita. Mislim da je najvažnija osobina sufiksni par *-jāk* (m.) i *-ka* (ž.) za tvorbu etnika. Taj je par općebosanska osobina (sufiks *-ka* sâm široko je poznat i u ikavskim govorima izvan Bosne, a i u čakavskim dijalektima),¹⁶³ a izvan BiH dolazi samo u muslimana vezanih na bosanskohercegovačke (*Pļè-vļāk, Pļèvāļka*, odnosno prema turskom nazivu grada *Tafližāk, Täflička*). O tim sam etnicima pisao posebnu raspravicu.¹⁶⁴

dovoljno podataka; koliko mi je poznato, u njemu nema ništa što bi odudaralo od Brapčeva i moga materijala, ali u svakom je slučaju sintaksa sarajevskog govora manje »folklorna« nego sintaksa drugih iješć. govora, koji se u tom pogledu odlikuju visokom frekventnosti nekih sintaktičkih osobitosti inače rijetkih u štokavštini, npr. široka upotreba glagolskih priloga: *vrēca mōre bit dvāez gōdīnā čuvajūci; mōgu to načiniti sjēdāvši; nē mere se širit ne bivši kōšćura (TO, str. 124); očē òci da joj iskočē liétajūc* (tj. koliko ona lijeta): *ūzmi ga, bōna, bivši dōbar* (primjeri iz doline Fojnice) itd. S druge strane uglavnom nema oblikâ koji u štokavštini karakteriziraju sintaksu perifernih govora podvrgnutih stranom utjecaju, ali ipak ima vrlo neštokavskog smještaja enklitika, osobito u vareškom i kreševskom govoru, a poznati su i objekti u akuzativu uz impersonalizirani reflektiv, za uz infinitiv – samo nema podataka u kojoj mjeri te pojave obuhvaćaju iješć. govore.

¹⁶³ Za štokavsku i čakavsku Dalmaciju veoma je ilustrativan članak M. Hraste »O izvođenju etnika od geografskih imena«, Jezik I, str. 21–24.

¹⁶⁴ Jezik I, str. 54–56.

§ 8. Područje iješć. dijalekta obuhvaća općenito govoreći međuriječje Bosne i Drine i dolinu rijeke Fojnice, a sa stanovitim rezervama i dolinu Usore. Ima više manje oblik četverokuta s podjednakim, ali nepravilnim stranama, s time da je osim na jugoistoku cio četverokut malo nagnut u smjeru JZ-SI. To je prilično velik kompleks: okomica Sarajevo-Brčko ili horizontala Fojnica-Srebrenica iznose svaka oko 110 km zračne linije. Ijekavskošćakavski dijalekt obuhvaća dakle četverokut između 44. i 45. usporednice i 18. i 19. meridijana, s time da znatno više ijekavskošćakavskog terena prelazi te granice nego što se područja drugih dijalekata uvlače u njih.

Zanimaju nas dva pitanja; a. točne granice prema ostalim štokavskim dijalektima, i b. stanovništvo u granicama iješć. područja.

GRANICE

a) Teško je na gotovo svim stranama povući točno određene granične linije, i to prvenstveno s dva uzroka:

1. dijalekt je još nedovoljno istražen;

2. na područje iješć. dijalekta naselilo se (uglavnom od konca XVII stoljeća do danas) veliko mnoštvo pučanstva i s istoka i sa zapada pa je u pograničnim predjelima gdjekad teško odrediti što je zajednička izoglosa sa susjednim govorom drugoga dijalekta, a što je običan nanos (v. dalje pod *b* i § 10).

Točnije se zasad može ograničiti samo govor u dolini rijeke Fojnice s Kreševom (tj. sliv rijeke Fojnice). On graniči s dva govora izvan iješć. dijalekta. Na jugozapadu su mu (prema Hercegovini) granica bila *Bitòvně* i *Vrànicē*, što je ujedno i razvođe Bosne i Neretve. Preko te granice nalazi se bazen Konjica i Jablanice¹⁶⁵ na ušću Rame i zavoju Neretve, koji ljudi iz doline Fojnice nazivaju *Nerétva* (*Nèrétva*), etnik *Neretlâk*. Na tome se području dodiruje šćakavska i štakavska ikavština, ima i pojavâ miješanog refleksa jata, neprenesenoga $\hat{}$.¹⁶⁶ Na sjeverozapadu se nalazi zapadnobosanski ikavskošćakavski kompleks, granica je razvođe Lašve i Fojnice. Između ta dva govora nalazi se govor Rame, koji je, koliko je poznato, prijelaz između jablaničkog ikavsko-ijekavskog (?) šćakavskog i zapadnobosanskog ikavskošćakavskog tipa, ali i s jakim vezama s iješć. dijalektom.¹⁶⁷ Sve su ostale strane zauzete govo-

¹⁶⁵ Omeđen je Bjelašnicom, Prenjem, Čvršnicom, Vranom, Vranicom i Bitovnjom. To je »Neretva« u širem smislu s uključenom Ramom na zapadu (v. op. 167).

¹⁶⁶ Ivić: *Dij.* str. 141 (na temelju Rešetarevih i drugih podataka).

¹⁶⁷ Rama je nekad bila dio Bosne i tek je u bližoj historiji postala dijelom Hercegovine. Iako je prema objema pokrajinama zatvaraju visoke planine, ipak je zbog doline Neretve otvorenija prema Hercegovini. U Rami žive gotovo isključivo kat. i musl. s prilično visokim postotkom starosjedilaca (M. Filipović: Rama u Bosni,

rima iješć. dijalekta: jugoistok i istok sarajevski govor, sjeveroistok vareški, sjever sutješki.

Z a p a d n a granica iješć. područja izlazi s razvođem Lašve i Fojnice na rijeku Bosnu i teče Bosnom, prelazi je zaobilazeći Zenicu, vraća se na Bosnu i ide njezinom lijevom obalom u većoj ili manjoj udaljenosti od rijeke, najviše odmiče na zapad u dolini Usore (v. dalje), najbliža je Bosni kod Žepča i na donjem toku rijeke Bosne. Zapadno od te granice nalaze se zapadnobosanski ikavskoščakavski govori ili govori sjeverozapadnog tipa istočnohercegovačkog dijalekta (v. § 3), što ovisi o samom stanovništvu. Rijeka Bosna nije dakle ni približna granica iješć. dijalekta, a nije niti granica ikavštine i ijekavštine; dosta neodređeno govori o tome Ružičić u jednom kratkom izvještaju.¹⁶⁸ Prema njemu ikavsko-ijekavska granica teče od Broda do Žepča po lijevoj obali s time da se ikavština i ijekavština jako miješaju, a kompaktniji su ikavci u kat. selima prema Derventi. Te ikavce Ružičić smatra pripadnicima posavskog govora. U Doboju, Maglaju, Tešnju i Žepču nalazi ijekavce (odnosno kod nekih musl. $\bar{e}$: $j\check{e}$), ali sve su formulacije veoma oprezne, što je uopće karakteristično za sva istraživanja u Bosni, pa i kad ih vrše tako sigurni i pouzdani dijalektolozi kao što je Gojko Ružičić – to je uostalom i razumljivo s obzirom na složenost posla i izuzetno nepovoljne uvjete za istraživanje. Osim toga Ružičić je stajao i pod impresijom

Srp. etn. zb. LXIX *ćir.*, str. 44–46). Rama ima prilično jezične veze s iješć dijalektom šćakavizam (toponimi u Filipovića), *dojem* i sl. (G. Ružičić: Glavnije osobine nekih ikavskih govora zapadne Bosne, Izv. u God. Zadužbine S. V. Stojanovića I, Beograd 1934, *ćir.*, str. 12), stariji akcent (ibidem str. 2), *detelina* (Rešetar: Der št. D. 72 u Jablanici i susjednim selima), *ir* > *ěr* (Jablanica i susjedni govori u Repovici i Podbrežju, Rešetar, o. c. 74, 81), *ně* > *nje* ($n + j$, Jablanica, ibidem 82, 143), $p > v$ pod uvjetima kao u iješć. dijalektu (Filipović, o. c. 49; čvela i sl., v. ovdje § 7g), $*d' > j$ (Rešetar, o. c. 137), nastavak *-im*, *-am* u dekl. pl. (Ružičić, o. c. str. 3 za gornji Vrbas, tj. neposredno iznad Prozora u Rami, v. Rešetar, o. c. 157), nastavak *-im* u instr. sing. i dekl. (Rešetar, o. c. str. 171: Gračac u Rami) itd. – vidi se da su Ramljaci govorom najsličniji dolini Fojnice (*dojem*, $d' > j$), koja im je najbliže iješć. područje. S njome je vežu i karakteristični toponimi što se ponavljaju u oba kraja, na pr. *Šćit. Paľike* v. registar u Filipovića, o. c.). Neke od spomenutih ramskih (odnosno ramsko-jablaničkih) osobina zajedničkih s iješć. dijalektom obuhvaćaju i druge ik. šćak. govore, ali druge su poznate samo u iješć. dijalektu ili u jednom nje-govu dijelu i eventualno još u dubrovačkom govoru (na pr. *dojem*; *-im* u instr. sing. i dekl.; *detelina*). Među vezama iješć. dijalekta s bližim ili daljim ik. šćak. govorima posebno mjesto zauzima refleks *ńe-* za *ně-*. To je jedna od bitnih oznaka iješć. dijalekta (v. § 7a), a taj je ijek. refleks prilično raširen u ik. šćak. govorima počevši od Jablanice i Rame (v. gore) do Bosanske krajine (Ružičić, o. c. str. 5). U dolini Fojnice kat. doseljenici, asimilirani bivši ikavci kod kojih se inače čuje pokoji ik. oblik (v. b i § 9, 10), govore isključivo *ńe-*, nikada *ni-*. U nekim bi govorima *ńe-* eventualno moglo biti organskom osobinom (Rama, Jablanica), ali u većini slučajeva radi se o leksičkoj pozajmici iz iješć. dijalekta, s kojim su šćak. ikavci odavna susjedi (v. § 2 – zato se *ńe-* ne javlja kod šćak. ikavaca, koji su otpočeka daleko od iješć. dijalekta), ili eventualno iz govorâ ramskog tipa. Sklonost da se jekavski refleks primi baš u ovom slučaju može se objasniti željom da se izbjegne stapanje refleksa *ně-* s etimološkim *ni-*.

¹⁶⁸ God. Zad. S. i V. Stojanovića, III, 1936, str. 35–37. Granica koju postavlja Ružičić vrijedi, jasno, samo za kat. i musl. – prav. su i onako ijekavci na objema stranama Bosne, odnosno same granice.

Rešetarevih tvrdnji – nije mogao pretpostaviti da se kompaktan ijek. refleks prostire toliko na zapad od Maglaja koliko je poslije utvrdio Brabec u dolini Usore.

Od Žepča do Lašve nalazi se po Ružičiću zapadno od granice kompaktan ikavski govor zapadnobosanskog tipa. Samu granicu određuje istočno od rijeke, tj. i cijela istočna polovica zeničkog kotara (predratnoga) spada u ikavski pojas. Ikavsko-ijekavska granica u stvari je dakle granica predratnog zeničkog i visočkog sreza, tj. luk Bosne kod Zenice, koji je izbačen na zapad, odsječen je od iješć. dijalekta. Sela na lijevoj obali (m. i k.) imaju isti govorni tip kao i travnička, tj. zapadnobosanski ikavskoščakavski s najnovijom akcentuacijom. Tome tipu pripadaju i muslimani u gradu, a i katolici su dobrim dijelom došli iz tih sela. U luku koji je odrezan od iješć. dijalekta (ist. polovica starog kotara, uglavnom musl.) situacija je ista, ali među zeničkim katolicima bio je prije rata još živ jedan sasvim drukčiji govorni tip, ijekavskoštakavski, izrazito novoštakavski.¹⁶⁹

Granica ijekavskih i ikavskih šćakavaca u zeničkoj okuci Bosne nije neodređena zbog zeničkih ijek. štakavaca, koji su otok u ikavštini, nego zato što je na toj granici oštar sraz dvaju dijalekata. U govoru na granici tako su isprepleteni refleksi jata da je Milenko Filipović uzimajući primjere s granice sutješkog (ije–šč) i zeničkog (i–šč) govora našao tu crte jednog tipa s ik. refleksom za kratki i ijek. za dugi jat (primjeri pretežno iz Tičića i okolice), a slična se raspodjela navodi i za Žepče,¹⁷⁰ dakle za južnu (Tičići) i sjevernu (Žepče) točku gdje luk izbija na rijeku Bosnu. Oko Žepča nisam istraživao, ali u okolici Tičića nisam našao dovoljno potvrda za jednu pravilnu ijekavsko-ikavsku raspodjelu refleksâ glasa jat.

Zapadna je granica iješć. dijalekta dakle još uvijek neodređena (osim za govor u dolini rijeke Fojnice). Ipak postoji razlika između odsjeka Sava–Žepče i odsjeka Žepče–Lašva, što je Ružičić dobro uočio. Na odsjeku Žepče–Lašva imamo tri vertikalna pojasa: 1. ikavskoščakavski (s ijekavskoštakavskim zeničkim kat. otokom u stanju izumiranja), 2. uski miješani i 3. ijekavskoščakavski. Problem je samo odrediti koja sela u 2. pojasu spadaju pod 1. i koja pod 3. Pitanje se može riješiti samo istraživanjem tih terena, uzevši pri tome u obzir činjenicu da su kod dodira ik. i ijek. šćakavaca doseljenici u pravilu ikavci (iješč. stanovništvo veoma je nepokretno, v. b) i da se ta dva dijalekta razlikuju po dugom nizu jezičnih osobina (§ 7 i 11), među kojima refleks jata nije najznačajniji.

Na odsjeku Žepče–Sava nemamo takva tri jasna pojasa. Pojas pod 3. bili su razni iješć. govori tuzlanske oblasti, koje je obrađivao Brabec, ekavsko-jekavski šćakavski tešanjско-maglajski govor, koji je djelomično obradio Ružičić i koji bez obzira na jat spada u iješć. dijalekt,

¹⁶⁹ O zeničkom govoru pisat ću na drugom mjestu.

¹⁷⁰ Visočka nahija, Srp. etn. zb. XLIII, str. 326-327 a za Žepče v. Rešetar, Der št. D. 81-82, općenito u Ivićevoj *Dij.* str. 141.

ali nije jasno što bi odgovaralo 1. i 2. pojasu. Iz Ružičićeva izvještaja o granici ijekavštine i ikavštine vidljivo je da na lijevoj obali Bosne nisu ijekavci samo pravoslavci, nego da ih ima i među musl. i katolicima, ali ne vidi se kako daleko na zapad od Bosne sežu ti kat. i musl. ijekavci i kojem dijalektu pripadaju, šćakavskom (kao u međuriječju Bosne i Drine), ili štakavskom (kao prav. u zapad. Bosni, v. § 4). Maglajsko-tešanjski *ē-jě-šć* govor iješć. dijalekta ide do Tešnja, ali Ružičić nije ni njemu odredio zapadnu granicu. Ružičićevo kolebanje kod Doboja i Maglaja razumljivo je s obzirom na podatke koje iznosi Brabec u Ljetopisu JAZU 63.¹⁷¹ Prema Bapcu dolina Usore naseljena je ijekavcima šćakavcima (često zapravo šakavcima) svih triju vjera. Na sjeveru bi granica toga pojasa bila crta povučena od Modriče na Banjaluku – sjeverno od nje prema Derventi bili bi kat. ikavci (njih spominje i Ružičić i stavlja ih u posavski tip), a pravoslavci bi bili ijekavci štakavci. Na zapadu je granica gornja Vrbanja (mjesto Šiprage), planina Borja i gorovit pojas oko doline Ukline, na jugu crta od Maglaja do Šipraga na gornjoj Vrbanji.¹⁷² Pitanje je da li je tim Brapčevim istraživanjima određena konačna granica s dovoljnom točnošću, ali koliko je meni poznato o govorima u slivu Vrbasa i Ukline, mislim da je Brabec najvjerojatnije točno ograničio usorski iješć. tip. Ono što je zapadno, sjeverno i južno od tako određenog područja odgovaralo bi 1. pojasu odsjeka Žepče–Lašva (ikavskošćakavski i ijekavskošćakavski govori), ali samo to usorsko područje ima sigurno unekoliko prelazan karakter. Tu će biti i miješanja o kojima govori Ružičić (kao 2. pojas na sektoru Lašva–Žepče) ali osnova je ipak kompaktni iješć. govor posebnog tipa (v. § 9). Taj govor, koji je najbolje nazvati usorskim, predstavlja po dosad poznatim osobinama stanovit prijelaz između ijekavskih i ikavskih šćakavskih govora, vjerojatno prijelaz organskog karaktera. U njemu je kao oaza uklopljen maglajsko-tešanjski ekavsko-jekavski šćakavski tip.

S j e v e r n a granica nije nimalo jasnija. Brabec se zadovoljio da svoj govor tuzlanske oblasti omeđi Bosnom, Savom, Drinom i Krivajom.¹⁷³ Granica na Krivaji nije važna jer su preko nje također govori iješć. dijalekta (sutješki, vareški, vijački – v. § 9), ali granica na Savi nije nimalo određenija od granice na Bosni. U prvom redu Ivšić na karti posavskog govora¹⁷⁴ ubraja u nj i područje ispod Save u luku koji kao tetiva zatvara crta Šamac–Brčko (Orašje, Tolisa). Kako bismo odredili spada li područje s te okuke rijeke Save u posavske ili tuzlanske govore,

¹⁷¹ Brabec je prelazio kod Maglaja na lijevu stranu Bosne još obrađujući govore tuzlanske oblasti. Tada je išao samo do Teslića i Vručice i tamo našao pravoslavne ozrenskog tipa (TO, str. 56 i 166).

¹⁷² Ljetopis JAZU 63, str. 421.

¹⁷³ TO, str. 1. Na isti su način određene međe tuzl. oblasti u članku u *Pit. knjiž. i jezika*, samo što se jugoistočna granica precizira crtom Krivaja-Drina preko Srebrenice (str. 44).

¹⁷⁴ Rad 197, iza str. 138.

najsigurniji bi kriterij bio izostanak sekundarnog duženja ispred sonantske skupine ili provedeno duženje, ali na karti te pojave Brabec baš na tom području ima bjelinu, tj. nije dovoljno istražio. Na Ivšićevoj je karti to područje jekavsko-ikavsko, a posavski jekavsko-ikavski govori imaju pravilan refleks *ī/jě*,¹⁷⁵ što samo za se ne bi mnogo značilo: u iješć. dijalektu postoji i govor s refleksom *ē/jě* (tešanjsko-maglajski), kao što u slavonskom dijalektu postoje govori s različitim kombinacijama u refleksu jata posavski, podravski). Sam Brabec u pregledu govora ne izdvaja tog kraja iz cjeline svojih područja – ostaje dakle otvoreno pitanje da li je Ivšić generalizirao posavski tip *ī/jě* i na taj kraj, ili je Brapcu izmaklo da se tu ne radi o ikavizmima, nego o sustavu. Metatonijski i hrvatskosrpski akut (˘) ne može biti bitna distinkcija između posavskog i iješć. dijalekta (§ 70). Nastavak *-(j)õm* u instr. sing. *i* deklinacije također nije sigurna distinkcija – u Posavini *-(j)õm* ima *õ* prema posavskom duženju pred sonantom,¹⁷⁶ a cijela sjeverna polovica tuzlanske oblasti poznaje novije *-(j)õm* uz staro ijekavskoščakavsko *-ĩm*.¹⁷⁷ Specifičnosti jata također ne dolaze u obzir za distinkciju (*ir* > *ěr*, *ně-* > *ńe-*, *prid*, *priko*, *pri-* i sl.), one su što zajedničke, što se ne bi dale utvrditi u jednom govoru s eventualnim *ī/jě* refleksom.¹⁷⁸ Sigurne bi distinkcije uz sekundarno duženje bile akcent aorista (u Posavini *oduzěšě*,¹⁷⁹ u iješć. *oduzěšê*) i habitual (§ 7aa i *mm*), ali nema podataka za taj kraj. U svakom slučaju sigurno je da osobine iješć. dijalekta (§ 7) u najviše pojedinosti imaju pandan u Ivšićevoj Posavini i da im je ona dijalekatski najbliža, toliko bliska da je za jedan odsjek sporno u kojoj je mjeri Sava granica iješć. dijalekta.

Uza sve poteškoće kod zapadnih i sjevernih granica ipak u jednom pogledu nema problema: na terenu ijekavskoščakavskih govora – suprotno uobičajenim predodžbama o Bosni, stvorenim iskustvom iz drugih krajeva – stanovnici svih triju vjera govore iješć. dijalektom, više ili manje čistim i izrazitim, a razlike između pripadnika pojedinih vjera postoje u stupnju te čistoće i izrazitosti, imaju dakle kvantitativan karakter, slično kao razlike između pokoljenjâ, stupnjeva naobrazbe ili društvenih slojeva. Odstupanja od iješć. tipa na samom iješć. području znače u prvom redu približavanje standardnom tipu, odnosno »bosanskom« razgovornom idiomu na osnovici književnog standarda, a ne prepletanje s osobinama kojeg drugog dijalekta. Na sjevernoj i zapadnoj granici pojedini granični govori pokazuju i stanovite osobine što pripadaju susjednim govorima drugih dijalekata¹⁸⁰ – pripradnost takvih govora iješć. dijalektu određena je tzv. statističkom metodom

¹⁷⁵ Rad 196, str. 131–133, 163–171.

¹⁷⁶ Rad 197, str. 10 (nastavak), Rad 196, str. 156–157 (dužina).

¹⁷⁷ TO, str. 55–56. Tu se javlja i nastavak *-i* (uz prijedlog ili atribut).

¹⁷⁸ Rad 196, str. 166–167, 172 (*ir* > *ěr*), 168 (*ně-* > *ńe-*), 164–165 (*pri-*, *priko*, *prid*).

Rad 197, str. 91 – razlika je dakle u mjestu akcenta i u kvantiteti ultime.

¹⁸⁰ Npr. posebne veze doline Fojnice s ikavskoščakavskom Ramom, v. op. 149, ili sarajevskog govora s jugoist. ijekavskoščakavskom grupom (v. § 9).

na temelju pretežnosti ovih ili onih osobina. U svakom slučaju vjerska pripadnost tu igra podređenu ulogu – pojedini teren s cjelokupnim pučanstvom ili ulazi ili ne ulazi u okvir iješč. dijalekta. Na zapadnoj granici ima i mehaničkog miješanja u nekim vertikalnim pojasma, gdje se isprepleću osobine iješč. dijalekta sa zapadnobosanskim ikavskošćakavskim tipom ili sa sjeverozap. grupom ijekavskoštakavskih govora, ili pak u istom mjestu koegzistiraju dvostrukosti,¹⁸¹ ali i u tom će slučaju statistička metoda odlučiti o pripadnosti pojedinih sela kao cjeline. Bez obzira na uglavnom kvantitativne razlike između pojedinih konfesija samo se izuzetno može dogoditi da u iješč. dijalekt budu klasificirani pripadnici jedne konfesije, a pripadnici druge u kakav drugi bosanski dijalekt. Drugim riječima: govori na granici vladaju se kao cjeline i iste dijalekatske granice vrijede za sve konfesije bez obzira da li pojedinačne osobine što prelaze granicu predstavljaju stare organske veze ili nove mehaničke dodire već formiranih cjelina.

Na istočnoj i južnoj granici iješč. dijalekta pridružuje se nedovoljnoj istraženosti terena još jedna nova poteškoća da se dijalekt točno omeđi. U tim krajevima nema kat. pučanstva, ali prema dosad poznatim podacima musl. i prav. stanovnici u prilično širokom pograničnom pojasa imaju svaki svoju granicu prema istočnohercegovačkom dijalektu. Tu dakle imamo i kvalitativnu razliku među konfesijama i pri određivanju granice ne možemo postupati kao na zapadu i sjeveru. Budući da je u prelaznom pojasa musl. stanovništvo pretežno starinačko ili asimilirano od starinaca (dakle jezički starinačko), a pravoslavno je novo (v. b), terene s mješanim pučanstvom valja priključiti dijalektu kojim govore muslimani, dakle iješč. dijalektu. Ukoliko pak na kojem dijelu prelaznog pojasa žive samo prav. stanovnici, onda ćemo u tom slučaju imati otok istočnohercegovačkog dijalekta.¹⁸² I obratno, može se pretpostaviti da je na području današnjeg kompaktnog istočnohercegovačkog dijalekta zaostao i koji musl. iješč. otok iz doba kad je granica sezala dalje na jugoistok, ali inače na tome terenu pripadnici obiju konfesija govore redovno istočnohercegovačkim dijalektom. Sve te razlike između južne i istočne granice i granice na sjeveru i zapadu izvire iz različitog odnosa iješč. dijalekta prema susjedu preko granice: na jugu i istoku nalazi se istočnohercegovački dijalekt, koji ima kompaktno i na jugu i na jugoistoku duboko zaleđe, a granica prema iješč. dijalektu okomita je na pravac migracionih struja, one je prema tome mogu više manje frontalno pomicati. Na sjeveru i zapadu stanje je sasvim drugačije. Osim toga na južnim i istočnim međama imamo u

¹⁸¹ Situacija kod Tičića i Žepča. Slično je i u naseobinama bivših ikavaca u dolini Fojnice (v. b i § 9, 10), ali oni su uza sve ostatke dvostrukosti već prilično asimilirani od iješč. starinaca i ne mogu mijenjati spomenutih granica fojničkog govora prema ikavskom dijalektu.

¹⁸² Otoci jednog dijalekta na terenu drugoga karakteristični su inače za NRH i zap. Bosnu, a nikako ne za iješč. dijalekt – njegovi su nosioci slabo pokretni, a sami imaju veliku asimilacionu snagu!

posljednja dva stoljeća ujedno i infiltraciju musl. izbjeglica (muhadžira) i doseljenika, koji su najvećim dijelom također nosioci istočnohercegovačkog govora,¹⁸³ a na sjeveru i zapadu i opet nemamo ništa slično.¹⁸⁴

Brapčevo općenito određivanje istočne granice Drinom i južne Krivajom i crtom od Krivaje na Drinu kod Srebrenice (v. ovdje op. 173) može se precizirati analizom rasporeda podataka u njegovim materijalima kao i analizom njegove karte o izostanku sekundarnog duženja ispred sonantske skupine. Granica (prema izloženim načelima) udaljuje se od Drine na zapad uz Savu, zatim preko puta Loznice i južno od Zvornika, na drugim su odsjecima zapadno od Drine samo pravoslavci nosioci istočnohercegovačkog dijalekta, ali ne osobito duboko na zapad. Na južnom je potezu crta Srebrenica na Drini – Krivaja uvučena na sjever kod Vlasenice (planina Javor), s time da je Vlasenica na granici (ili možda iješč. otok?), a Gojsalići jugoistočno od Kladnja još su relativno vrlo izraziti predstavnici iješč. dijalekta. Na odsjeku od Sarajeva do međa tuzl. oblasti na Krivaji granica iješč. dijalekta išla bi od zapadnih obronaka Romanije prema Kladnju (upravo Gojsalićima), s time da kotlina kod Olova (na Krivaji) ostaje cijela u iješč. dijalektu.¹⁸⁵ Eventualni otoci s ove ili one strane granice nisu zasad uzimani u obzir.¹⁸⁶

Samo jedan otok izvan Bosne govori iješč. dijalektom. Radi se o nekoliko sela u mađarskoj Baranji oko Pečuha. U tom kraju Srbi govore istočnohercegovačkim dijalektom, a Hrvati (»Šokci«) ijekavci su i šćakavci.¹⁸⁷ Njihov govor čini prijelaz k posavskom, stanovnici tih sela očito su doseljenici iz Bosne, vjerojatno iz Posavine, a njima se na putu prema sjeveru moralo pridružiti i nešto slavonskih Posavaca.

Područje iješč. dijalekta obuhvaća dakle kraj omeđen u ovom paragrafu i otok kod Pečuha.

¹⁸³ O tim strujama v. Milenko Filipović: Glasinac, Srp. etn. zb. LX, 1950, *ćir.* (*passim*). Glasinac je svojim središnjim položajem na jugoist. granici iješč. područja vrlo pogodan kao prolazna etapa za naseljavanje na to područje; kao takav služio je i prav. i musl. doseljenicima s jugoistoka u tuzl. oblast (*ibidem*, str. 194, 323, 325–326).

¹⁸⁴ Musl. izbjeglice sa sjevera morale su govoriti arhaičnim govorima (na pr. slavonskog tipa), djelomično su i sami bili podrijetlom iz Bosne, a imali su više vremena da se asimiliraju u području kompaktnog iješč. dijalekta.

¹⁰⁵ Za južnu, a djelomično i istočnu granicu, upotpunjavao sam Brapčeve podatke ispitujući pojedince iz tih krajeva i koristeći se etnografskom literaturom (uglavnom u Srp. etn. zb.). Granicu od Sarajeva do tuzl. oblasti odredio sam sâm na isti način.

¹⁸⁶ Takav bi otok mogla biti Vlasenica (koje Brabac ne obrađuje), o govoru njezinih musl. imam prilično proturječne podatke (bar stariji ljudi govore, čini se, još uvijek iješč. dijalektom), ali ne znam sigurno ima li Vlasenica teritorijalni dodir s kompaktnim iješč. područjem – ukoliko nema, valjalo bi granicu na tom sektoru pomaknuti na sjever i Vlasenicu eventualno ostaviti kao otok. Stanovitu predodžbu o nekadanjim takvim preostalim otocima iješč. dijalekta mogu pružiti glasinački muslimani, pretežno doseljenici, ali u njihovu današnjem istočnohercegovačkom govoru ima još ostataka iješč. dijalekta srednjobosanskog tipa (Filipović, Glasinac, str. 363–368, 375: zamjene vokala, *greble*, č > ć, *pC* > *vC* i sl.: 183: etnici; 259: toponim *Pariževići* kao u dolini Fojnice, itd.).

¹⁸⁷ Svi podaci dobiveni od Pavla Ivića, v. op. 7.

b) O stanovništvu na području iješč. dijalekta znade se relativno dosta. Starinci, osobito katolici južno od Krivaje, predstavljaju veoma izrazitu etnografsku individualnost. Zato je potpuno naravno da su privukli pažnju etnografâ, prvenstveno zbog svoje vrlo originalne materijalne kulture, ali i zbog drugih zanimljivih osobina. Objavljen je priličan broj većih i manjih etnografskih i antropogeografskih radova o području ispod Krivaje (u prvom redu iz pera Milenka Filipovića).¹⁸⁸ Ti radovi daju ujedno i građu za proučavanje podrijetla stanovništva i za uspoređivanje sa susjedima, a historija toga kraja također je prilično dobro poznata tako da se uglavnom mogu pratiti kretanja stanovništva, kuge i ratovi, ekonomske promjene kao faktor naseljavanja i raseljavanja, vjerske prilike, odvođenja u ropstvo ili kolonizaciju od strane turskih vlasti i sl. Ineteres historičara razumljiv je s obzirom da se u dijelu iješč. područja ispod Krivaje nalaze glavna središta bosanskih srednjovjekovnih vlasti (Bobovac, Visoki, Kraljevska Sutjeska, Kozograd kod Fojnice itd.) i sjedište turske vlasti u Sarajevu. Osim toga kraj je zanimljiv i arheološki, a sjedište je najvažnijih franjevačkih samostana u Bosni (Fojnica, Sutjeska, Kreševo, prije Visoko, Olovo) pa to osigurava kontinuiranu dokumentaciju u samostanskim arhivima, ljetopisima, izvještajima biskupâ i vizitatorâ itd., što je sve mnogo iskorištavano u našoj historiografiji. Konačno, taj je kraj jedno od najvažnijih rudarskih središta u našoj zemlji u toku nekoliko stoljeća (Kreševo, Fojnica, Vareš i sela u njihovoj okolini) i u povodu toga napisana je također prilična literatura. Za krajeve sjeverno od Krivaje ima na žalost osjetno manje izvora. Ti su krajevi igrali znatno manju ulogu u bosanskoj historiji (i ušli su relativno kasno u sastav bosanske države), a otpadaju i drugi povoljni uvjeti koji su pažnju istraživača privukli području južno od Krivaje i zato su, iako uglavnom ima dovoljno historijske literature da se dobije općenita slika, praznine tu ipak osjetno veće. S dijalektološkog je stanovišta glavni nedostatak što za prostor od Krivaje do Save nema radova koji bi bili pandan studijama Milenka Filipovića, koji je u visočkoj nahiji i u Vogošći proučio podrijetlo gotovo svakog pojedinog roda,¹⁸⁹ a sličan je posao obavio S. Trifković za Sarajevsko polje.¹⁹⁰ Rad R. Jeremića nema zbog svoje fragmentnosti ni u

¹⁸⁸ Nekoliko radova u SEZb (Naselja i poreklo stanovništva; Život i običaji narodni), ZbNŽOJS, Glasniku Zem. muz. u Sarajevu, Glasniku Geografskog društva i drugdje o visočkoj nahiji, Borovici, Vogošći kod Sarajeva itd. Etnografske, folklorističke i slične priloge s područja južno od Krivaje dali su i F. Murgić, M. Žuljić, H. Kreševljaković, V. Skarić, I. Zovko, S. Trifković, A. Čolić, A. Nametak i drugi.

¹⁸⁹ Kako visočka nahija obuhvaća kraj oko Visokoga i kraj oko Sutjeske, obrađen je uz Sutjesku umnogome i vareški kraj; a uz Visoko okolica Fojnice i Kreševa, s obzirom da je pučanstvo tih područja veoma povezano.

¹⁹⁰ Srp. etn. zb. XI.

kojem slučaju takvo značenje za tuzlansku oblast, ali ipak daje priličan uvid u stanovništvo između Krivaje i Save.¹⁹¹

Bez obzira na svoju nedovoljnost postojeća naučna i stručna literatura, izvori¹⁹² i teoretska zapažanja Brapčeva i moja omogućuju da se stekne prilično jasna osnovna slika o stanovništvu na području iješč. dijalekta (kako je omeđeno ovdje u § 8a), a ujedno dopuštaju da se uoče značajke pojedinih kategorija pučanstva. U usporedbi s drugim dijelovima metanastazičke oblasti područje iješč. dijalekta ima znatne specifičnosti. Već sâm pogled na Cvijićeve kartu metanastazičkih kretanja u francuskom izdanju »Balkanskog Poluostrva« pokazuje nam da to područje nije bilo niti izvor niti cilj glavnih struja (postoje tek neke manje struje, a drugima je samo put vodio kroz to područje); već po tome treba predvidjeti da će na njemu postotak starinaca biti relativno visok. Druga je osnovna razlika prema drugim dijelovima NR BiH i susjednim dijelovima NRH što područje iješč. dijalekta nije bilo stoljetno poprište ratnih operacija i pograničnog četovanja – ono je bez velikih potresa palo pod tursku vlast i ostalo (izuzevši manje, kratkotrajne austrijske upade preko Save i u dolinu Bosne) u turskim rukama do austro-ugarske okupacije. Prema tome u srednjoj i ist. Bosni nije bilo uvjetâ za radikalne smjene stanovništva, koje su zadesile pojedine krajeve u zap. Bosni i susjedne prostore u NRH (Kordun, veći dio Like, Banije, Slavonije i Dalmacije). Drugim riječima: kada su se stanovnici iješč. područja i selili ili bježali, uvijek je ostajao dovoljan broj na starijim sjedištima da može u većoj ili manjoj mjeri asimilirati one što

¹⁹¹ Risto Jeremić: O poreklu stanovništva tuzlanske oblasti, Glasnik Geografskog društva VII i VIII, Beograd 1922. Brabec je u svojim radovima maksimalno iskoristio ovaj Jeremićev prilog zauzimajući opravdano kritičan stav u pojedinim slučajevima kad Jeremić bez potrebne historijske dokumentacije precjenjuje udio doseljenog stanovništva oslanjajući se samo na neke neproverene usmene tradicije i analizu prezimena (Pit. knjiž. i jez. IV-V/B, str. 66). Za tuzl. oblast pruža dosta podataka rad Ljube Pavlovića »Sokolska nahija« (SEZb XLVI, *ćir.*), koji obrađuje prekodrinski pojas u susjedstvu Srebrenice i Zvornika (za migracije preko Drine u oba pravca v. str. 337–340, 345, 347, 349, 351, također i pojedinačna naselja *passim*).

¹⁹² Ne donosim bibliografije necitiranih historijskih i etnografskih radova o području iješč. dijalekta zato što bi to oduzelo mnogo prostora s obzirom da je malo djela što se odnose samo na iješč. teren, a najveći je broj podataka sadržan u sintetskim radovima i zbirkama o Bosni kao cjelini, ili pak u pojedinačnim priložima o specijalnim temama, objavljenima u prvom redu u pristupačnim standardnim periodičima i serijama (treba istaknuti da u seriji »Naselja i poreklo stanovništva« Srp. etn. zb. ima nekoliko radova o zap. bosanskim krajevima – u konfrontaciji s istovrsnom literaturom za srednju i djelomično istočnu Bosnu kao i s postojećim historografskim djelima, – npr. Radoslava Lopašića i Alekse Ivića, ti radovi M. Karanovića, P. Rađenovića i dr. u mnogome osvjetljavaju kretanja stanovništva u Bosni kao cjelini. To isto vrijedi u još većoj mjeri za radove o Hercegovini u najširem smislu, objavljene u istoj seriji). Kritični pregled ukupne opće i posebne literature za svaki kraj treba da dadu monografski radovi o pojedinim iješč. govorima. Osim toga u Filipovićevim materijalima monografskog karaktera (SEZb XLIII, 1928; XLVI, 1930; LXI, 1949) upotrebljena je i navedena sva iole važnija historijska, etnografska i antropogeografska literatura za krajeve južno od Krivaje, a ona se dobrim dijelom odnosi i na područja sjeverno od te rijeke (ili pak samo na nj, a Filipović je upotrebljava komparativno). Najnovija se literatura daje lako bibliografski pratiti.

dolaze postepeno na njihova mjesta. Kontinuitet nije prema tome nikada izgubljen i zato je na iješč. području izuzetan slučaj kad koji manji predjel ima potpuno novo stanovništvo, a i tada ono nije moglo ostati izolirano od susjeda, nego se naprotiv iz socijalnih razloga nastojalo što bolje prilagoditi.¹⁹³ Ali s obzirom na se iješč. područje ipak nalazi u okviru metanastazičke oblasti, razumljivo je da je i na njemu ipak bilo svih vrsti populacionih promjena koje karakteriziraju tu oblast. Radi se samo o tome da su promjene imale relativno malen opseg u usporedbi s drugim terenima.

POVIJEST TERENA

Historijat područja na kojem se govori iješč. dijalekt moramo s obzirom na genezu stanovništva podijeliti na tri razdoblja: I do pada Bosne, II do konca XVII stoljeća i III od god. 1700. dalje. Svako od tih triju razdoblja ima svoje karakteristike, u prvom redu kad se usporede zbivanja na iješč. području sa zbivanjima u susjednim krajevima u tim istim periodima.

U p r v o m se razdoblju ne spominju bilo kakve veće etničke i populacione promjene. U srednjoj i istočnoj Bosni imamo domaće slavensko stanovništvo, bogumilsko i katoličko, a u istočnom pojasu međurječja Bosne i Drine bilo je vjerojatno već tada pravoslavaca, prvenstveno u dolini Drine. Iz naših krajeva izvan granica današnjeg iješč. dijalekta nisu zabilježena nikakva doseljavanja – bilo je samo većih i manjih dubrovačkih naseobina u trgovačkim, upravnim i rudarskim središtima srednje Bosne,¹⁹⁴ ali Dubrovčana je bilo premalo da bi mogli izvršiti kakav iole važniji jezični utjecaj (osim što su ostavili za sobom nekoliko leksičkih ostataka u Kreševu i Fojnici). Ima doduše priličan broj podudarnosti iješč. dijalekta s dubrovačkim govorom (§ 11), ali ta se slaganja odnose na iješč. dijalekt kao cjelinu, a Dubrovčana je bilo samo u manjem dijelu iješč. područja. Prema tome jezične veze Dubrovnika s iješč. dijalektom nezavisne su od dubrovačkih kolonija u srednjoj Bosni i imaju izoglosan karakter. Oni Dubrovčani, koji su ostali u Bosni, asimilirali su se potpuno s domaćim kat. pučanstvom. Od neslavenskih grupa živjeli su kao i u drugim našim krajevima Vlasi po planinskim dijelovima iješč. područja (Romanija je na današnjoj granici iješč. dijalekta!); od njih je ostalo dosta toponimastike, ali oni su svi poslavljeni (v. dalje). Jedini su stranci bili Sasi, ali oni su imali svoje naseobine samo po rudarskim naseljima srednje Bosne, manje u istočnoj

¹⁹³ Tu sam težnju svagdje primijetio kod stanovništva doseljeničkog podrijetla, a i Filipović je na više mjesta naglašava (SEZb XLIII, str. 286, 307 i dr.).

¹⁹⁴ M. Filipović, SEZb XLIII, str. 219.

Bosni, i veoma su rano poslavenjeni,¹⁹⁵ a ostavili su samo leksički utjecaj u rudarskoj terminologiji.¹⁹⁶ Prema tome prvo je razdoblje završeno sa stanovništvom koje je u najvećoj mjeri kontinuirano od vremena doseljenja na Balkan, malobrojni strani i tuđi elementi asimilirani su, a dijalekt se razvijao organski sve do dolaska Turaka. Starinačko stanovništvo, kojega na području iješč. dijalekta ima razmjerno visok postotak, potječe iz toga razdoblja,¹⁹⁷ što je u takvoj mjeri rijetkost u metanastazičkoj oblasti.

Drugo je razdoblje mnogo burnije od prvoga, ali u usporedbi s dinamičnosti kretanja u krajevima oko iješč. područja na njemu je vladao ipak relativan mir. Prve promjene u sastavu stanovništva nastupile su odmah po dolasku Turaka. Bogumili se više ne spominju, ali njihov prelazak na islam, a jednog manjeg dijela možda i u kršćanske konfesije, nije mogao imati utjecaja na govor. Na islam su prelazili i kat. (odnosno i prav. u područjima gdje ih je do dolaska Turaka bilo, a također i pojedini doseljeni prav.) – najviše neposredno po padu Bosne, a poslije je uvijek bilo pojedinačnih slučajeva prijelaza na islam tako da se na terenu i danas nalaze musl. rodovi koji su sačuvali predaju o kršćanskim precima. Nakon pada Bosne počinje ujedno iseljavanje i bježanje kat. pučanstva koje traje stoljeća, ali prva masovna bježanja obustavila su se pošto su franjevci uspjeli kod Mehmeda II osigurati stanovitu slobodu za kat. stanovništvo pa je bilo i vraćanja izbjeglica¹⁹⁸ – Turcima naime nije odgovaralo da zemlja ostaje neobrađena. Poslije su kat. neprestano brojno nazadovali do početka XVIII stoljeća, ali bježale su u prvom redu manje grupe ili kompromitirani pojedinci, a masovno je iseljavanje zabilježeno samo nakon upada Eugena Savojskoga, kada uža dolina Bosne ostaje uglavnom bez kat. stanovnika, a istočnu su Bosnu katolici do XVIII stoljeća uglavnom također napustili¹⁹⁹ – zato se u užoj dolini Bosne i u ist. polovici međurječja starinci nalaze gotovo samo među muslimanima, koji su u oba ta područja u većini te osiguravaju kontinuitet govora i na njima. Treća je promjena

¹⁹⁵ Mijo Batinić: Franjevački samostan u Fojnici od stoljeća XIV–XX, Zagreb 1913, str. 14–15; za Srebrenicu u ist. Bosni v. u Lj. Pavlovića, o. c. str. 334. Općenito o Sasima u Bosni v. još uvijek standardno Jirečekovo djelo: *Die Handetsstraßen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, Prag 1879. (*passim*).

¹⁹⁶ Pregled literature v. u Milivoja Pavlovića: *Altsächsische Bergbauterminologie im Serbokroatischen, Südost-Forstungen*, Bd XVIII, München 1959, str. 76–83.

¹⁹⁷ U visočkoj nahiji starinci čine 24,20% stanovništva, čemu treba dodati rodove iz srednje Bosne (17,90%), koji su najvećim dijelom s iješč. područja, i doseljenike iz bosanske Posavine i doline Spreče (1,20%). Za tuzl. oblast v. TO 163–167 i Pit. knjiž. jez. IV–V/B, str. 66–67.

¹⁹⁸ M. Batinić: Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka, I, Zagreb 1881, str. 131–133. U tom djelu ima najviše podataka o promjenama brojnog stanja kat. na temelju franjevačkih isprava, kronika i drugih spisa i na temelju vizitatorskih izvještaja (II 1883, III 1887).

¹⁹⁹ Daljnji uzroci nazadovanja kat. bijahu kuge, odvođenja u ropstvo, institucija janjičarstva, odmetanje u hajdučiju, žrtve nasilja i konačno prijelazi na pravoslavlje (osobito u krajevima gdje su ostaci kat. ostali bez svog svećenstva).

nakon pada Bosne masovno doseljavanje prav. s jugoistoka (ali i sa istoka i sjeveroistoka).²⁰⁰ Dolazili su da se nasele na zemlje s prorijeđenim stanovništvom, ali bilo ih je mnogo također i u pratnji turske vojske. Oboji su ubrzo najvećim dijelom napustili srednju Bosnu, a u najvećoj mjeri i istočnu.²⁰¹ Kuripešić, koji je prošao Bosnom god. 1530, nalazi u Bosni mnoge »Srbe, Cice i Martoloze« koji bježe zbog nameta i zuluma.²⁰² Milenko Filipović našao je u visočkoj nahiji od 372 današnja prav. roda samo 3 starinačka (0.8%), u sarajevskim predjelima Vogošći i Bioči također 3 od 129 rodova,²⁰³ pri čemu se u starinačke rodove računaju oni koji su stariji od konca XVIII stoljeća, jer se za njih ne može utvrditi potječu li iz I razdoblja ili od prvog naseljeničkog vala nakon pada Bosne – današnje je prav. stanovništvo visočke nahije najranije s konca XVIII stoljeća,²⁰⁴ a to (izuzev Ozren) vrijedi i za ostale iješč. krajeve u većoj ili manjoj mjeri. Razlozi za nestanak prav. iz srednje Bosne bit će mnogobrojni,²⁰⁵ ali glavni su akcije turskih vlasti koje su naseljavale Krajinu i oblasti na sjeveru i zapadu radi obradbe zemlje i radi pomoćnih vojnih služba, a Bosanska krajina služila je pri tome kao etapa:²⁰⁶ pošto bi jedni prav. prebjegli na austrijsku stranu, Turci bi ponovno naseljavali druge iz unutrašnjosti Bosne.²⁰⁷ Slična je situacija u međuriječju, gdje je na Savi stalna fluktuacija pripadnikâ svih triju vjera između Slavonije i tuzl. oblasti, a za prav. pučanstvo tuzlanska je oblast ujedno etapa na putu od Hercegovine (u najširem smislu tog geografskog pojma) do Slavonije i južne Ugarske.²⁰⁸

²⁰⁰ Od »Smedereva i Beograda« (Kuripešić: Itinerarium, Innsbruck 1910, str. 34-37, cit. po Filipoviću, SEZb XLIII str. 261-262).

²⁰¹ Posredan su dokaz za to sami govori prav. stanovništva na zapadu: sjeverozapadna grupa istočnoherc. dijalekta i žumberački ijekavski govor ničim ne pokazuju da su prelazeći preko terena iješč. dijalekta pretrp'eli kakav ozbiljniji utjecaj, nisu se dakle na njemu dugo ni zadržavali.

²⁰² O. c. str. 43 (Cit. po Filipoviću, *ibidem* str. 251-252).

²⁰³ SEZb XVIII, str. 286-288; SEZb XLVI, str. 639.

²⁰⁴ SEZb XLIII, str. 274, 294.

²⁰⁵ Jasno je da i za prav. vrijedi, što je rečeno za kat. u op. 199 – samo što je u srednjoj Bosni (obratno nego u zap. i ist. Bosni i ist. Hercegovini) bilo više prijelaza na katolicizam nego na pravoslavlje. Franjevci su u srednjoj Bosni imali bolju organizaciju nego malobrojno prav. sveštenstvo, a usto i jaku bazu u starinačkom kat. pučanstvu, koje je kao stalno naseljeno pružalo i socijalnu prednost. Primjere donosi J. Jelenić u Starinama 36 (*passim*).

²⁰⁶ M. Karanović: Pounje u Bosanskoj Krajini; SEZb XXXV, *ćir.*, str. 337, 339, 348, i pojedinačna naselja *passim*.

²⁰⁷ Vrlo ilustrativan primjer navodi Aleksa Ivić: prvi pravoslavni naseljenici pobjegoše iz Korenice 1600 i 1601, Turci dovode nove iz unutrašnjosti Bosne, oni također bježe u Austriju 1655, Turci ponovno naseliše prav. u Korenicu, ali i ti pobjegoše (Migracije Srba u Hrvatsku tokom 16., 17. i 18. stoljeća; SEZb XXXIII, *ćir.*, str. 16 do 17).

²⁰⁸ A. Ivić: Migracije Srba u Slavoniju tokom 16., 17. i 18. stoleća, SEZb XXXVII, *ćir.*, *passim*. Za sve vrsti kretanja stanovništva svih triju vjera preko Save u oba pravca i za mnogostruke uzajamne veze Slavonije s tuzlanskom oblasti donosi golem broj podataka Stjepan Pavičić u djelu »Podrijetlo hrvatskih srpskih naselja i govora

Područje iješč. dijalekta dočekalo je dakle razmeđe XVII i XVIII stoljeća s ovako raspoređenim stanovništvom:

Najbrojnija su skupina stanovnika muslimani, koji žive na cijelom području, po podrijetlu uglavnom islamizirani starinci iz prvog razdoblja – doseljenički udio predstavljaju razni neslavenski elementi iz svih krajeva pod turskom vlasti i islamizirani pravoslavci, oboji po govoru vjerojatno asimilirani²⁰⁹ budući da se radi o pojedincima što se uklapaju u cjelinu. Poseban su slučaj musl. izbjeglice iz sjeverozapadnih krajeva koje su Turci izgubili potrkaj II razdoblja – tu se ipak radi o grupama. Ali od tih izbjeglica dio je morao biti podrijetlom iz Bosne,²¹⁰ a osim toga južni dijelovi iješč. područja nisu bili opustošeni pa je izbjeglice primala uglavnom sjeverna i zap. Bosna. Prema tome ni taj val nije mogao osjetno djelovati na govor musl. s područja iješč. dijalekta.

Najmalobrojnija su skupina katolici. Na najvećem dijelu iješč. terena njihov se broj sasvim istanjiо ili ih je nestalo – ostali su gotovo izolirani otoci: kreševsko-fojnički, sutješko-vareško-vijački i konačno tuzlanski, a također i sjeverozapadni kut prema ušću Save, koji je komunicirao s kat. u sjevernom dijelu zap. Bosne (ikavci šćakavci) i Slavoniji (slavonski dijalekt). Ostala tri kraja imali su stanovništvo formirano u I razdoblju isto kao i muslimansko – doseljenici su bili pretežno također s područja iješč. dijalekta s terenâ koje su kat. napuštali. Osim toga bilo je pojedinaca koji su s pravoslavlja prešli na katolicizam. Na kreševsko-fojnički otok dolazili su i pojedinci iz zap. ikavskih područja,²¹¹ tuzlanski je dobivao došljake iz Slavonije (manje nego sjeverozap. kut), a područje Vareša i Vijake ostalo je najčišće, ali baš činjenica da to područje predstavlja isti govorni i civilizacijski tip kao i ostala dva otoka govori u prilog teze da je kat. stanovništvo II razdoblja nastavak iz prvoga bez obzira na elemente koje je asimiliralo (u Sarajevu je i u II razdoblju bilo Dubrovčana kao veće kolonije, ali stanovali su u Latinluku s domaćim katolicima i ukoliko se nisu vraćali, asimilirali bi se).²¹²

u Slavoniji» (Zagreb 1953). Taj rad ima veliku dokumentacionu vrijednost, ali teoretski piščev prinos ne može izdržati kritike (teze o refleksu jata u vezi s doseljenjem na Balkan, o genezi ijekavštine križanjem ek. i ik. refleksa, o kajkavskoj osnovici u cijeloj Slavoniji).

²⁰⁹ Etnografska i antropogena literatura ističu kako se neslavenski doseljenici potpuno asimiliraju među bosanskim muslimanima tako da ostaju samo somatske značajke podrijetla (Filipović SEZb XLIII, str. 289; Batinić: Djelovanje II, str. 89). Jukić je taj proces opisao kao očevdac (v. djelo iz op. 35, str. 16). Ipak je utjecaj turskog jezika u Bosni dubok i snažan ne samo u leksiku – nesumnjiv je i utjecaj na artikulacionu bazu (v. ovdje op. 95).

²¹⁰ Prvenstveno iz srednje i istočne Bosne – ti su krajevi prvi pali pod tursku vlast i služili su kao rasadnik za islamizaciju zap. Bosne, Like, Slavonije i Ugarske.

²¹¹ O takvim starim doseljenicima u Fojnicu govori Batinić (Franjevački samostan u Fojnici, str. 162), oni su se potpuno stopili sa starincima; taj se amalgam II razdoblja sasvim razlikuje od ik. doseljenika iz III razdoblja (v. dalje).

²¹² Vladislav Skarić: Sarajevo i njegova okolica od najstarijih vremena do Austro-Ugarske okupacije, Sarajevo 1937, str. 41.

Vrlo je teško odrediti fizionomiju prav. stanovništva na iješč. području u II razdoblju. Tu ima više problema. Milenko Filipović smatra da je u toku XVII i XVIII st. nestalo prav. stanovništvo u visočkoj okolici, a današnje, koje se počelo naseljavati od konca XVIII stoljeća, nema veze s tim starim.²¹³ Mislim da to vrijedi i za ostale iješč. krajeve (osim za Ozren), ali ne mogu vjerovati da uopće nema kontinuiteta – iako Jeremić nalazi u današnjem prav. stanovništvu same doseljenike, a Filipović u visočkoj nahiji i u Vogošći s Biočom utvrđuje samo po 3 starinačka prav. roda, ipak zbog današnjeg jezičnog stanja mora biti nekih veza – današnji prav. nisu mogli sve svoje iješč. osobine primiti od musl. i kat. starinaca, previše su brojni da bi mogli toliko primati, a u Bosni su dublji međusobni jezični utjecaji između pripadnika raznih vjera mogući samo ako je jedna strana sasvim malobrojna. Treba uzeti u obzir da su kod herc. i crnogorskih iseljenika, od kojih ponajviše potječe današnje prav. stanovništvo, plemenske tradicije veoma jake – zato je kod stvaranja porodičnih veza s ostacima prvotnih već asimiliranih prav. naseljenika²¹⁴ morala u sjećanju ostati samo tradicija svježih herc. doseljenika iz III razdoblja. Osim toga treba računati s onim kat. starincima što su prešli na pravoslavlje (osobito na terenima sjeverno od Krivaje i sjeveroistočno od Sarajeva), oni su također pojačali govorni kontinuitet i omogućivali da se iz II razdoblja prenese u III razdoblje iješč. govorni tip. Poseban je slučaj s Ozrenom i susjednom Trebavom. Mislim da su osnovicom tamošnjih prav. poslavenjeni Vlasi – oni su naš jezik morali naučiti uglavnom još u I razdoblju, dakle od starinaca, i prema tome primiti iješč. dijalekt. Na taj se način objašnjava zašto baš Ozrenci i Trebavci, koji su kompaktno prav. planinsko stanovništvo bez bližih veza s musl. i kat. starincima, imaju danas govor znatno više iješč. tipa nego što su govori ostalih prav. na iješč. terenu (izuzev Podvisoko, gdje su malobrojni – v. § 9), makar ti drugi živjeli i u istim selima s muslimanima. Kako su bili u planini, daleko od putova, Turcima je bilo teže da ih masovno povuku na sjeverozapad. U početku II razdoblja Ozrenci su brojno ojačani prav. valom s jugoistoka (možda je tada i dovršeno slaviziranje),²¹⁵ a poslije su u toku II i III razdoblja dolazile manje prinove. Možemo dakle izvesti zaključak da je i kod prav. II razdoblje završilo sa stanovništvom više manje iješč. dijalekta:

²¹³ SEZb XLIII, str. 274–275.

²¹⁴ Razumije se da su se i neki od tih asimiliranih prav. II razdoblja također selili na zapad – ali oni su se očito razlikovali od onih što su se samo prolazno zadržavali na iješč. području. M. Karanović našao je takvih rodova u Pounju (matica srednja Bosna), on ih ovako karakterizira: »Izgleda kao da su pravoslavni starinci i rasno i etnički isto sa islamizovanim delom starinaca i sa katoličkim starincima u srednjoj Bosni« (o. c. str. 339).

²¹⁵ Postoje teoretski još dvije mogućnosti za genezu pravoslavaca na Ozrenu i Trebavi: 1. da se radi o autohtonom prav. slavenskom stanovništvu, i 2. da se radi o bogumilima ili kat. što su prešli na pravoslavlje. Ipak mi se teza o vlaškoj osnovici čini najvjerojatnije s obzirom na planinski karakter terena. Točan odgovor uostalom i nije važan za dijalektologiju, on može zanimati historičare i etnografe (koliko znam, problem nije etnografski obrađen). S dijalektološkog je stanovišta važna činjenica da su Ozrenci po govoru gotovo starinačkog tipa.

osim doseljenika na prolazu prema zapadu imamo nemnogobrojne asimilirane potomke starog naseljeničkog vala s konca I razdoblja i ozrensko-trebavsku grupu.

Drugim riječima, ono današnje stanovništvo svih triju konfesija, koje je na iješč. području već bilo formirano pri koncu II razdoblja, možemo u jezičkom smislu smatrati starinačkim bez obzira da li je to i u antropološkom smislu, tj. potječe li pojedini rod iz I razdoblja. To dalje znači da i sve zatvorene socijalno-terenske zajednice formirane prije konca II razdoblja moramo kao cjeline smatrati starinačkima bez obzira na pojedinačne doseljeničke rodove, koji su u III razdoblju prodrli izvana u te zajednice.

Treće je razdoblje odijeljeno od drugoga ratovima na koncu XVII i početku XVIII stoljeća. Za današnje dijalekatsko stanje i za današnji sastav stanovništva na iješč. području treće je razdoblje bilo odlučno. Područje iješč. dijalekta u tome se pogledu bitno razlikuje od ostalih štokavskih terena NRH i NR BiH. Područja slavonskog, istočnohercegovačkog i zapadnog dijalekta (tj. Ivićeva ml. ikavskog) dobila su svoju današnju fizionomiju u II razdoblju, tj. kategorije pučanstva, koje danas tamo žive, živjele su već u II razdoblju, bez obzira na mnoge pomake granica i na razvitak govora u III razdoblju. Npr. teritorijalni odnos istočnohercegovačkog i zapadnog dijalekta u zap. Bosni mijenjao se, mijenjali su se njihovi nosioci, mijenjale su se njihove osobine i međusobno se prožimale, ali oba su dijalekta postojala u zap. Bosni već davno prije XVIII stoljeća. Načelne promjene dakle nema.²¹⁶ Iješč. teren pruža bitno drukčiju sliku: do konca XVII st. razvija se uglavnom organski, doseljenike jezično asimilira, s ostalim dijalektima komunicira također organski, tj. bez većih mehaničkih nakalemljivanja tuđih elemenata u svoj jezički sustav sudjeluje u općim razvojnim tendencijama i u normalnim susjedskim razmjenama. A u III razdoblju, koje je za terene spomenutih triju dijalekata bilo uglavnom doba k o n s o l i d a c i j e *novih* stanja, za iješč. područje n a s t a j e *novog* stanje.

Ono, što su krajevi zapadno od Bosne i sjeverno od Save doživljavali u prijašnjim stoljećima i desetljećima, zadesilo je ist. i srednju Bosnu za »velikog rata«: opustošena zemlja, napušteni cijeli krajevi, mase doseljenika koji dolaze odjednom, kompaktno, koji su istog podrijetla, iste civilizacione fizionomije i istoga govora, koji se naseljavaju na praznom zemljištu tako da ne može biti kontinuiteta u govoru. Svi momenti, koji su u II razdoblju pogodovali starincima da više ili manje potpuno asimiliraju malobrojne i nepovezane doseljenike, sada imaju oslabljeno djelovanje – novi doseljenici nemaju u koga da se ugledaju u svome selu, oni nastoje da u njemu stvore djelomičnu kontinuuaciju

²¹⁶ Ne uzimam naravno u obzir najnovije promjene, tj. XX stoljeće – dijalektolog kod tih promjena može gotovo uvijek naći na terenu mogućnost da utvrdi stanje prije modernog doba bar s pomoću staraca kod kojih govorne crte njihova djetinjstva ipak kadikad izbijaju na površinu.

švoje stare domovine. Prestiž i utjecaj starinaca sada je u mnogim naseljima prestiž (ekonomski, socijalni, kulturni) i utjecaj drugoga, tuđega sela; osim toga taj je prestiž umanjen činjenicom da su i starinci ratom ekonomski oslabljeni, da je sada teritorijalni kontinuitet starinačkih naselja prekinut – i prije nije bilo takva kontinuiteta između pojedinih musl. i pojedinih kat. naselja, ali je ipak bilo između starinaca kao cjeline (uključujući tu i spomenute prav. II razdoblja). U III razdoblju priličan broj sela, obično i međusobno povezanih, naseljava se masovno ili čak kompaktno doseljenicima drugog dijalekta: pravoslavicima (istočnohercegovački) i katolicima (zapadni dijalekt). Oni su do danas i jedni i drugi površno primili iješč. dijalekt, ali ipak se i danas već na prvi pogled razlikuju od stanovišta formiranog prije III razdoblja. I konačno, sve te promjene ostavile su dubok trag u općoj fizionomiji samih starinaca, pa prema tome i u njihovu dijalektu. Kako on nije imao vremena da asimilira nove elemente, dočekao je na mnogim terenima suvremeno doba u nesređenom stanju, oslabljen, s nesigurnim jezičnim osjećajem u mnogih svojih nosilaca. Moderne socijalne pojave kao urbanizacija i industrijalizacija u prvom redu, a zatim suvremeni kulturni i civilizacioni uvjeti (škole, administracija, vojska, priredbe, tečajevi, radio, novine i knjige itd.) zatekoše dakle iješč. dijalekt u prilikama veoma nepovoljnima za održanje: na mnogim terenima sam dijalekt oslabljen pa prema tome sa smanjenom asimilacijskom snagom i sa smanjenom otpornošću, a doseljenici s govorom bližim književnom jeziku nego domaćem dijalektu nisu još pravo asimilirani. Zato se proces asimilacije zaustavlja ili stagnira u moderno doba, a mjestimice se doseljeničko stanovništvo brzo pridružuje stanovnicima gradova i industrijskih naselja i prima razgovorni jezik bosanskih većih mjesta, koji po Bosni znaju i oni što se njime ne služe u običnom životu. Tako su procesi III razdoblja omogućili današnju brzu dekompoziciju iješč. dijalekta, o kojoj će biti još riječi.

Muslimani su i u III razdoblju doživjeli najmanje promjena. Primili su u toku »velikog rata« znatan broj istovjernika iz Slavonije, ali njihov se udio ne osjeća izrazito u današnjem musl. stanovništvu. nije bilo, kako se čini, kompaktnog naseljavanja tih izbjeglica. Mnogo su se jače osjetili muhadžiri iz Srbije od konca XVIII st. do konačnog iseljenja muslimana iz Srbije god. 1862. Tada su u ist. Bosni stvorena čitava naselja musl. iz zap. Srbije, koja su stvarana organiziranim radom turskih vlasti, o čemu postoji opsežna dokumentacija.¹¹⁷ S obzirom na ta

¹¹⁷ Šaban Hodžić: Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788–1862. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne: Knj. II. Tuzla 1958, str. 65–142. Pisac je po turskim dokumentima (uglavnom još neobjavljenima) ustanovio da su se musl. iz zapadne Srbije (prvenstveno šabački, sokolski, heogradski, užički, starovlaški) iselili najvećim dijelom u istočnu Bosnu (zvornički sandžak: Tuzla, Brčko, Bijeljina, Srebrenica, Gračanica, Vlasenica, Kladanj, Šamac itd.). Tada su stvorena posebna naselja za muhadžire: Novi Kozluk, Gornja Azizija (B. Šamac), D. Azizija (Orašje), Brezovo Polje (str. 76). Hodžić donosi imena naseljenika i označuje tko se kamo naselio i otkuda, a na terenu je provjerio današnje

nova naselja (ili nove mahale u postojećim mjestima), a 100–150 godina premlen je razmak vremena da bi se moglo asimilirati stanovništvo naseljeno više manje kompaktno, današnji govor naseljâ s većim muhadžirskim udjelom ima karakter nestaložene mješavine. U srednju je Bosnu došlo mnogo manje muhadžira, izuzev Sarajevo, ali u velikom se gradu nisu mogli održati kao posebna zajednica. Filipović je u visočkoj nahiji našao nešto veći postotak srbijanskih (ili crnogorskih i sandžačkih) muhadžira u istočnim predjelima,²¹⁸ a to se slaže i s mojim zapažanjima na terenu. Slične pojave »muhadžirstva« imali smo za balkanskih ratova (iz Sandžaka i susjedstva) i za II svjetskog rata (iz jugoistočnih krajeva Bosne s istočnohercegovačkim dijalektom, najviše iz fočanskog kraja), što se danas lako konstatira na terenu. Inače su musl. imali u III razdoblju mnogo gubitaka – za turske vladavine od kuga i ratova, o čemu M. Filipović daje mnogo podataka, a nakon okupacije od iseljavanja u Tursku (i manje u Makedoniju).²¹⁹

U »velikom ratu« iseljavanje kat. iz srednje i ist. Bosne doseglo je vrhunac 1683–1699. i tada se najveći dio kat. iselio s tog područja.²²⁰ S Eugenovom su se vojskom povukli iz Sarajeva i iz doline Bosne. Tada je propao visočki samostan, i veza između vareško-sutješkog i kreševsko-fojničkog područja, koja se u II razdoblju bila istanjila, sada potpuno nestaje.²²¹ Istodobno s tim seobama dolaze kretanja kat. masa iz područja oko Krivaje, iz ist. i iz sjev. Bosne, koje su se mase uglavnom zaustavile u Slavoniji.²²² Tako je III razdoblje započelo s minimalnim brojem kat. pučanstva na terenu iješč. dijalekta, a procesi koji su se u toku II razdoblja izvršavali postupno, sada su dobili nagao i radikalno finale. Ali u III razdoblju počinje već na početku jedan novi proces – spomenuli smo da je već u II razdoblju bilo manjih doseljavanja kat. iz jugozapadnih krajeva, s time da su ti ikavski doseljenici bivali redovno potpuno asimilirani. Sada se taj proces nastavlja, ali tako kvantitativno pojačan da to predstavlja kvalitetno novu pojavu. Turci naime nisu mogli trpjeti praznih i neobrađenih zemljišta i mamili su raj u zap.

stanje i našao potomke doseljenikâ izmiješane sa starijim stanovništvom. Naselja koja Hodžić označuje kao muhadžirska Brabec u TO izdvaja kao mjesta s površno primljenim tuzlanskim govorom. Hodžićevi se podaci dobro upotpunjuju sa spomenutim radovima Lj. Pavlovića i R. Jeremića.

²¹⁸ SEZb XLIII, *passim* kod pojedinih naselja. Slično i u Vogošći i u Bioči (o. c. *passim*).

²¹⁹ O iseljavanju muslimana nakon okupacije govori i sva spomenuta literatura, a posebno se njime pozabavio Cvijić (O iseljavanju bosanskih muhamedanaca. Govori i članci I, Beograd 1931, v. i Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem, Beograd 1908, str. 29, 31, 36, samo što je tu problem na žalost prilično publicistički obrađen, u neskladu s razinom Cvijićevih standardnih djela).

²²⁰ Batinić, Djelovanje II, str. 176–180.

²²¹ Posljednji se kat. u Visokom spominju g. 1746 (Filipović, SEZb XLIII, str. 335).

²²² Pavičić, o. c. str. 243, 255, 265 i drugdje. U vezi s tim kretanjima imamo i naseljavanje spomenutih ijekavaca šćakavaca u okolini Pečuha – Pavičić stavlja njihovo doseljavanje u razdoblje 1692–1700. i to iz srednjeg Podrinja (*ibidem* 255), ali mislim da je u toj struji morala sudjelovati prvenstveno bosanska Posavina (v. ovdje § 8a).

Hercegovine, a masovno su dolazili i naseljenici iz Dalmacije i Like. Filipović u monografiji o visočkoj nahiji donosi vrlo mnogo primjera za takva naseljavanja u dolinu Bosne, okolicu Sutjeske, Kiseljak i okolicu, dolinu Fojnice od Fojnice do Kiseljaka itd.²²³ Taj se proces započeo na početku XVIII st. i traje praktički do danas bez obzira na sve političke i socijalne promjene u posljednja dva i pol stoljeća tako da se u tom vremenskom razmaku broj kat. stalno povećavao čas bržim čas sporijim tempom. Ikavski su doseljenici dolazili najprije u blizinu oaza preostalih kat. starinaca – npr. Fojnica, Kreševo, Sutjeska – a onda su se sukcesivno širili u koncentričnim krugovima. Kad je g. 1928. Filipović opisivao visočku nahiju, kiseljački kat. doseljenici (oslonjeni na fojničke i kreševske starince) nisu još imali pravog teritorijalnog kontakta sa sličnim doseljenicima u visočkom Donjem kraju (oslonjenima na sutješke starince), a kad sam istraživao govor na tome terenu 1955. do 1958. veza je već bila prilično čvrsta, tj. spojili su se na rijeci Bosni, uglavnom preko predjela Liješeva. To je doseljeničko kat. stanovništvo djelomično moralo biti prvotno ikavskoštakavsko (zap. Hercegovina, Dalmacija, Lika), ali u njihovu govoru danas nema traga štakavizmu. To je razumljivo budući da se radi o ljudima koji su samo po daljem podrijetlu pripadali tzv. »bunjevačkom tipu«, ali na putu u srednju Bosnu imali su u trajanju od barem dva ili tri pokoljenja međuetape u zap. Bosni, koja je šćakavska, bez obzira da li su dolazili preko Rame ili kroz dolinu Lašve. U tim je krajevima struja primala i pojedine domaće rodove koji su također selili u srednju Bosnu. Takav se proces jasno vidi ako se analiziraju podaci u spomenutoj Filipovićevoj monografiji o Rami,²²⁴ a osim toga među rodovima podrijetlom iz ik. štak. krajeva bio je priličan broj onih, što su zapravo samo povratnici u Bosnu – između Bosne s jedne i tih krajeva s druge strane bilo je stalno kretanje u oba pravca: u mirnija doba u Bosnu, u burnija doba iz Bosne.²²⁵ Kako je Rama bila naječšće posljednja etapa pred ulazak u srednju Bosnu, generacija koja je prelazila u dolinu rijeke Fojnice ili rijeke Bosne bila se već prilično približila iješč. dijalektu i ostao je ikavizam kao najveća razlika.²²⁶ Ti bi doseljenici mogli dakle biti vrlo lako asimilirani da su dolazili postepeno i pojedinačno u iješč. sredinu kao u II razdoblju dolaze masovno i kompaktno se naseljavaju u početku na prazna zemljišta a poslije na krčevine, i iješč. utjecaj dolazi im uglavnom samo od susjednih musl. sela i nešto daljih kat. starinačkih gradića i njihove neposredne okolice. Ostaci kat. starinačkog stanovništva na terenu koji naseljuju ikavski doseljenici bivaju čak asimilirani od tih doseljenika (pri čemu, naravno, ponešto iješč. osobinâ ulazi također

²²³ SEZb XLIII, u pregledima rodova po pojedinim naseljima.

²²⁴ SEZb LXIX, Rama u Bosni, *passim*.

²²⁵ Mnogo podataka u Batanića, a osim toga v. knjigu S. Zlatovića: Franovci države presv. Odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji, Zagreb 1882, *passim*.

²²⁶ O ramskom govoru kao ikavskom tipu najbližijem iješč. dijalektu v. ovdje op. 167.

tim putem u govor došljakâ i pomaže asimilacione utjecaje susjedâ). Mnogobrojni ikavci dolaze i u starinačka kat. naselja, gdje oni bivaju asimilirani, ali pri tome ipak slabe domaće govorne značajke pa prema tome opada asimilaciona moć starinačkih naselja. Sve postupnosti i prijelazi mogu se lako uočiti na terenu, ali ipak su potomci ik. doseljenika i danas sasvim različito stanovništvo od kat. starinaca. Ta tvrdnja ne vrijedi samo za govor – radi se o razlikama u svakom pogledu, u prvom redu o civilizacionim suprotnostima. Dosta je npr. pogledati osebujnu ujednačenu arhitekturu zbijenih starinačkih sela (npr. kod Kreševa, ili *Tjèšilo* kod Fojnice) i šarolikost došljačkih razbijenih naselja, u kojima je svaka kuća drukčija. Takve se razlike opažaju i u naseljima gradskog tipa – stari Vareš, ili Kreševo, predstavljaju potpuno poseban tip civilizacije, materijalne i duhovne, veoma različit od drugih mjesta po Bosni koja nisu djelo starinačkog stanovništva srednje i istočne Bosne, npr. Kiseljak u neposrednoj blizini Kreševa i Fojnice.

Opisano stanje u zapadnijim dijelovima srednje Bosne veoma nalikuje situaciji na sjeverozapadu ist. Bosne – uz Savu i uz donji tok rijeke Bosne. Nakon spomenutih velikih iseljavanja kat. pri koncu XVII st. počeli su kat. ponovo dolaziti u te krajeve. Znatan je pokret 1719. kad je bos. Posavina privremeno bila pod austrijskom upravom – tada se vraćaju mnoge bosanske izbjeglice, ali dolaze i pravi slavonski Posavci, slavonski starinci uglavnom s babogredskog područja.²²⁷ Ti su Slavonci bili dakle uglavnom ikavsko-jekavskog govora, ali moglo je među njima biti i posavskih ikavaca kao i raznog izbjegličkog kat. stanovništva koje se našlo pri ruci austrijskim vlastima i koje su one iskoristile za naseljavanje u Bosnu. To su mogli biti prvenstveno različiti ikavci. Od te smjese, od ostataka kat. starinaca i od doseljenika koje su sami Turci poslije namamili, formiralo se ono kat. stanovništvo sjeverozapadnog kuta iješč. područja koje se naziva »Šokcima«. U njegovu su susjedstvu ikavski Šokci oko Dervente, koji prema Gojku Ružičiću pripadaju posavskim ikavcima slavanskog dijalekta.²²⁸ Poslije se sjeverozapadna iješč. područja naseljavaju mnogobrojnim ikavskim doseljenicima iz zap. Hercegovine i iz Dalmacije – ta je struja bila najjača u prvoj polvici XIX stoljeća i Jukić, koji te došljake zove »Hrvaćanima«, nalazi još veoma izrazitu opreku između »Hrvaćana« i »Šokaca«.²²⁹ U Jukićevo su doba Hrvaćani imali već većinu, ali u posljednjih 100 godina te su se dvije grupe morale već uglavnom prilagoditi jedna drugoj, Brabec u TO ne spominje na tome terenu dviju različitih formacija pučanstva, a ne nalazi ni Jukićevih »hrvaćanskih« osobina kao

²²⁷ S. Pavičić, o. c. str. 265.

²²⁸ Kratka bilješka u izvještaju spomenutom ovdje u op. 168.

²²⁹ Više nego u svojoj citiranoj knjizi (op. 35) govori Jukić o tim seobama, o govoru i sl. u putopisu iz god. 1842, objavljenome u Srpsko-dalmatinskom magazinu za god. 1843. Stariji akcent Šokaca uspoređuje s bugarskim, a donosi i fonetske razlike između Šokaca i Hrvaćana (npr. *vaška* : *pseto*, *bio* : *bija*, str. 61, 62). Hrvaćani su mu »od Ljubuškoga i od Vrgorca«. Za naziv »Šokci« Jukić izričito tvrdi da u tim krajevima nema podrugljiva značenja kao drugdje po Bosni.

npr. $-l > -a$. To znači da je šokački govor prevladao, ali jasno je da rezultat nije mogao biti izrazit iješč. tip. Zato Brabec na tim područjima nalazi pojedine ikavizme,²³⁰ zato nalazi u pravcu sjevera i zapada sve više prenesenog $\hat{}$ i provedenog sekundarnog duženja.²³¹ Asimilacija Hrvaca, koji su očito bili ista kategorija s ikavskim doseljenicima u srednju Bosnu, bila je otežana činjenicom što su i sami Šokci imali miješani govor.

Malobrojno prav. stanovništvo iz II razdoblja bilo je na početku trećega ojačano novim doseljenicima nakon »velikog rata«, ali do konca XVIII stoljeća oni u srednjoj Bosni uglavnom nestaju iz istih razloga koje sam spomenuo za II razdoblje i tek otada počinje naseljavanje današnjeg prav. pučanstva srednje Bosne.²³² Razumljivo je da su ti novi prav. doseljenici ostali na zemlji – otada je austrijsko-turska granica uglavnom mirna i Turci ne trebaju više prav. seljakâ za masovno naseljavanje zap. i sjevernih pokrajina. Već sam spomenuo kako je između ostataka pravoslavaca II razdoblja i novih doseljenika moralo biti stanovitih dodira i objasnio zašto u predanjima današnjih prav. Filipović (slično kao i Jeremić za tuzl. oblast) ne nalazi uspomene na rodove iz II razdoblja. Sada se postavlja pitanje otkuda potječu današnji prav. srednje Bosne. Filipović nalazi uglavnom krajišku i hercegovačku struju, koje se sastaju kod Visokoga – na istoku i jugoistoku prevladavaju potomci Hercegovaca, na zapadu i sjeverozapadu potomci Krajišnika.²³³ To se slaže s mojim zapažanjima na terenu. Samo valja naglasiti da i jedni i drugi dolaze u srednju Bosnu obično tek pošto su koju generaciju proveli u njezinu susjedstvu, a ne stižu neposredno iz Hercegovine i Krajine.

Za hercegovačku struju u visočkom i sarajevskom kraju kao među-etape najčešće je služio Glasinac, koji je nekad pripadao iješč. dijalektu (v. § 8a), za krajišku struju (i pridružene ličke i dalmatinske pravoslavce) ponajviše dolina Usore ili Lašve.²³⁴ Tako se daje razumjeti da je u pripadnikâ i jedne i druge struje upravo kod Visokoga postignut najviši stupanj asimilacije iješč. dijalektu: to je točka na kojoj se struje sastaju, znači da su oni koji su do nje doprli, provalili najduži put kroz iješč. teren i prema tome se najviše zadržavali na njemu. Prethodnica hercegovačke struje stiže na Glasinac dok je još ijekavskošćakavski, onda dolazi u Sarajevsko polje, koje je i danas ijekavskošćakavsko, i konačno pada u Nadvisoko (donji tok Fojnice i gornji tok Bosne). Sredina struje zaustavlja se na Sarajevskom polju, gdje nalazi iješč. dijalekt oslabljen prethodnicom, a sama je sredina struje kraće vrijeme bila pod iješč. utjecajem i njezin govor prema tome stiže u nova naselja

²³⁰ TO str. II, Pit. knjiž. i jez. Knj. IV–V, sv. B, str. 51, 52.

²³¹ TO str. 40, 45.

²³² Za visočku nahiju i za Vogošću s Biočom to je ustanovio Milenko Filipović (SEZb XLIII, str. 274, 275, GEZb XLVI, str. 636).

²³³ SEZb XLIII, str. 299.

²³⁴ ibidem.

manje prilagođen. Zalaznica struje već ostaje na Glasincu, koji je zatekla s iješč. dijalektom na umoru, i lako ga asimilira tako da taj teren danas pripada istočnohercegovačkom dijalektu. Isti se proces odvijao u istočnim predjelima međurječja Bosne i Drine, za koje je Glasinac (danas istočnohercegovački) odigrao identičnu ulogu. Na istoku međurječja, za razliku od srednje Bosne, čini se da nije bilo periodâ kad prav. stanovništva nestaje ili kad mu je broj sveden na minimum. Tamo je hercegovačka struja stalno tekla, ali nije bila jaka i gusta, što se vidi iz spomenute Cvijićeve karte, a osim toga tuzlanska oblast predstavlja za tu struju najčešće samo koridor za Slavoniju (§ 8a) – veće stalno zadržavanje počinje se i tu tek od XVIII stoljeća, što proizlazi i iz Jeremićeva rada. Razumije se da je u središnjem dijelu međuriječja struja slabija – situacija je unekoliko slična Sarajevskom polju.

Kod krajiške su struje procesi slični, ali ipak različiti. U prvom redu Krajišnici već na samoj polaznoj točki u Krajini (ili Lici) govore drugim tipom istočnoherc. dijalekta, tj. njegovom današnjom sjeverozapadnom varijantom (§ 3), a ona je u Hercegovini prije prve seobe bila dijalekatski »zapadnije boje« od govora koji donose nove hercegovačke struje (§ 11). Zapadni su ijek. štakavci novoštokavskog tipa na putu u Krajinu prošli iješč. terenom, u Krajini su bili u susjedstvu ikavaca ščakavaca, koji su nekada morali biti ijekavskim ščakavcima sličniji nego danas (§ 1, 11), a prolazeći kroz dolinu Usore i Bosne bili su sve do Visokoga na iješč. terenu i osim toga došli su u dodir s ozrenskim pravoslavicima, koji su već u II razdoblju postojali kao poseban iješč. tip. Danas krajiški doseljenici, koji su naselili Podvisoko (dolina Bosne od Visokoga do granice zeničke nahije), imaju govor prilično iješč. tipa, više nego bilo koji pripadnici hercegovačke struje, a mjestimice je to najprilagođenije prav. stanovništvo na cijelom području iješč. dijalekta. Tip sličan podvisočkom stvorila je krajiška struja u Usori i u dolini Bosne od Žepča – tu je krajiška struja bila jača i svježija, ali je za to i utjecaj ozrenske grupe bio trajniji i neposredniji, a osim toga u te su se doline Ozrenci spuštali još nakon »velikog rata«, kad je zemlja opustjela. U istočnom dijelu međuriječja krajiške struje nema – postoje na Cvijićevoj karti manje struje od Maglaja i Ozrena prema Bijeljini, ali te struje imaju za cilj Srbiju (Mačva, Cer). Radi se o prolaznim političkim kretanjima, a ne o ekonomskim migracijama kao u ostalim slučajevima.

KATEGORIJE PUČANSTVA

Sredimo li sliku stanovnika na iješč. terenu kako se formiralo u sva tri razdoblja, dobit ćemo osam različitih kategorija:

a. Muslimani iz I razdoblja, starinci. – Nalaze se na čitavom iješč. području i govore današnjim iješč. dijalektom koliko se kao takav očuvao, a govorne razlike među njima odražavaju samo terensku razvedenost iješč. dijalekta.

β. Muslimani iz III razdoblja, mješavina srbijanskih i hercegovačkih došljaka s musl. pod α. – Naselja te kategorije smještena su uglavnom u Bosanskoj Posavini (veći dio srbijanske struje) i na južnim i istočnim graničnim pojasi (hercegovačka struja sa sličnim komponentama). Govore smjesom iješč. i istočnohercegovačkog dijalekta, u kojoj iješč. dijalekt više ili manje prevladava, prema tome koliki je udio doseljenikâ u mješavini stanovništva i prema načinu i vremenu obrazovanja te mješavine.

γ. Katolici iz I razdoblja, starinci. – Nalaze se u Fojnici i u manjem broju sela u okolici, u Kreševu i susjednim selima, u Sutjesci i okolici, u Varešu, u prostoru od Zvijezde do Krivaje i u pojedinim selima između Spreče i Save. U svakom kraju govore svojom varijantom govora musl. starinaca toga kraja.

δ. Katolici iz III razdoblja, »Šokci«, starija mješavina kat. pod γ, doseljenih Slavonaca i raznih mlađih i starijih ikavskih naseljenika. – Naseljeni su u prostoru između Spreče, Bosne, Save i crte Tuzla–Brčko, kao i u dolini Usore, a govore smjesom koja odgovara podrijetlu tog miješanog stanovništva (s time da osobine iješč. dijalekta više ili manje prevladavaju).

ε. Katolici iz III razdoblja, mlađa mješavina kat. pog γ i doseljenih ikavaca. – Naseljeni su u dolini Fojnice do Kiseljaka (izuzev točke označene pod γ) i u dolini Bosne do ušća Lašve. Govore smjesom iješč. dijalekta i zapadnobosanskih šćakavskih ikavskih govora (s time da je i sam ikavizam uglavnom već savladan).

ζ. Pravoslavci iz I razdoblja, formirani u II. – Nalaze se danas samo na ozrenskom i djelomično i na trebavskom području, a govore iješč. dijalektom sa stanovitim vlastitim inovacijama u novoštokavskom pravcu i s pojedinim naglašeno »zapadnim« crtama, kao i s jakim istočnohercegovačkim udjelom sjeverozapadnog tipa.

η. Pravoslavci iz III razdoblja, stariji naseljenici pretežno krajiške struje, s primjesom kategorije pod ζ. – Naseljeni su u dolini Bosne počev od Visokoga, kao i u dolini Usore, a govore smjesom iješč. dijalekta i sjeverozapadnog tipa istočnohercegovačkog dijalekta. U toj smjesi nema elemenata jugoistočnih istočnohercegovačkih govora, a iješč. osobine više ili manje prevladavaju.

θ. Pravoslavci iz III razdoblja, mlađi naseljenici pretežno hercegovačke struje, s mjestimičnim primjesama kategorije pod ζ na granicama njezina područja. – Naseljeni su u svim iješč. krajevima osim Ozrena i Trebave i dolinâ Bosne (izuzev gornji tok do Visokoga) i Usore, a govore smjesom iješč. dijalekta i raznih tipova istočnohercegovačkog dijalekta, s time da iješč. osobine ipak prevladavaju (iako je smjesa u raznim krajevima realizirana na različite načine).

Razumije se da na terenu granice između tih kategorija pučanstva nisu oštre i da postoje razni stupnjevi prijelaza. Tako je kod prav. često teško odlučiti pripadaju li kategoriji pod ζ ili η, odnosno pod η ili θ,

a u južnim i istočnim graničnim pojasima nije gdjekad jasno pripadaju li kategoriji ϑ ili predstavljaju istočnohercegovački otok na iješč. području (v. § 8a). Osim toga, starinci ovdje nisu shvaćani u etnografskom smislu – vidjeli smo da u svakoj sredini starinačke fizionomije ima asimiliranih doseljeničkih rodova, ali budući da se to ne opaža u govoru, oni se (kako je već spomenuto) ne izdvajaju iz cjeline. Ali kako je u raznim starinačkim sredinama udio asimiliranih došljaka različit, a u raznim su došljačkim naseljima udjeli starinaca i došljaka također različiti, nije uvijek lako odrediti radi li se o kategoriji α ili β , odnosno γ ili δ i γ ili ε . Kod kat. je u dolini Bosne gdjekad teško odrediti pripada li pojedini govor ijekavskoščakavskome ili zapadnom (tj. ikavskom) dijalektu (§ 8a). Ima i posebnih slučajeva – među muslimanima ima na zapadu u objema kategorijama (α i β) ikavskih primjesa. Tako je u dolini Bosne i u sarajevskom kraju, u gradu (α) i u okolici (α i β). Ipak se tu ne radi o posebnoj kategoriji jer nema takvih skupina, nego se radi o neasimiliranim pojedincima i obiteljima, ili pak o graničnim selima, za koja su takve pojave prirodne.

U ovom sam prikazu stanovništva na iješč. području (§ 8b) uzimao u obzir samo seljake i gradske pučane u naseljima i gradskim četvrtima formiranim prije austro-ugarske okupacije. Stanovništvo industrijskih, pilanskih, rudarskih i sl. naselja kao i novih gradskih četvrti nisam uzimao u obzir, a također ni činovništvo, inteligenciju, razne poslovne ljude itd. (iako i u tim slojevima gdjegdje ima obitelji što djelomično govore iješč. dijalektom). Isto tako nisam uzimao u obzir srednjoškolce i studente kao i nestalno doseljeno radništvo, željezničare, sezonske namještenike i sl. makar su se nalazili i u naseljima i četvrtima što su uzeti u obzir. Svi tako izdvojeni pojedinci, obitelji ili naselja govore općebosanski razgovorni jezik, neku vrst bosanske κοινή, koja se približava književnom standardu, odnosno govore koji drugi dijalekt te nastoje da svladaju razgovorni jezik svoje okoline. Ono stanovništvo, koje je uzeto u obzir ($\alpha - \vartheta$), govori na području omeđenom u § 8a iješč. dijalekt bez obzira na vjeru.²³⁵ Drugo je pitanje dijalekatski intenzitet njihova govora bio on čist ijekavskoščakavski (α, γ), specifičan i s primjesom drugih dijalekata (ζ) ili predstavljao mješavinu s kojim drugim dijalektom odnosno s više njih ($\beta, \delta, \varepsilon, \eta$ i ϑ). U svakoj od tih kategorija stanovništva ima raznih stupnjeva dijalekatskog intenziteta, koji je za svakog pojedinca individualan, tj. osobine spomenutog opće-

²³⁵ Kao i u cijeloj ovoj raspravi služim se i ovdje nazivima *muslimani*, *katolici* i *pravoslavni*, upotrebljavajući te etikete u smislu koji je potreban bosanskoj dijalektologiji. Za dijalektologa je, jasno, potpuno nevažno kakav je pogled na svijet ispitanika, on označuje samo iz koje zajednice potječe ispitanikov rod. Isto je tako nevažna nacionalna svijest, hrvatska ili srpska, pojedinog ispitanika koji je na spomenuti način označen kao musliman – njegov je govor isti bez obzira osjećali se Hrvatom ili Srbinom, ili se ne osjeća ni jednim ni drugim, što je uostalom najčešći slučaj. Drugim riječima, dijalektološki »muslimani« mogu biti po uvjerenju muslimani ili bez konfeksije, a po nacionalnom osjećaju Hrvati, Srbi ili Muslimani – mislim da u ovom trećem slučaju treba pisati veliko slovo iako se ne radi o naciji.

bosanskog razgovornog jezika uvlače se u sve dijalekatske tipove.²³⁶ U tom se pogledu iješč. dijalekt nalazi u dekompoziciji na znatnoj većini svog teritorija, otprilike u istom smislu kao slavonski dijalekt – poneke izrazito lokalne osobine i govore u nekim mjestima još samo najstariji ljudi.²³⁷

UNUTARNJA RAZVEDENOST DIJALEKTA

§ 9. Ijekavskoščakavski dijalekt zaprema prilično prostrano područje i zato je naravno da u njemu postoje različiti govorni tipovi. Općenito uzevši, razvedenost iješč. područja nije ni veća ni manja nego što je normalno kod većine štokavskih dijalekata, a ni u kom slučaju nema takvih terenskih razlika kao u slavonskom dijalektu ili u Ivićevu zet-sko-lovcenskom. Kao što se može zaključiti iz pregleda stanovništva (§ 8b) gotovo da su između pojedinih regija razlike u intenzitetu i frekvenciji dijalektskih osobina osjetnije, a često i važnije nego razlike među samim tim osobinama.

Iz svega što je dosad rečeno (osobito § 7 i 8) jasno proizlazi da se na iješč. terenu radi o trojim govornim razlikama²³⁸:

a. regionalne razlike – neke dijalekatske osobine poznaju na jednim terenima sve kategorije stanovništva što govore iješč. dijalekt, drugdje su te osobine nepoznate svima;

b. »vjerske« razlike – neke su dijalekatske osobine poznate na iješč. području ili u pojedinim njegovim dijelovima samo pripadnicima jedne ili dviju vjera;

c. genetske razlike – neke iješč. osobine poznate su samo starincima (α , γ) na cijelom području, a kategorije stanovništva obrazovane u III razdoblju (β , δ , ε , η , ϑ) ne poznaju ih uopće (pri čemu kategorija ζ zauzima katkad srednju poziciju, ali u najvećem se broju slučajeva slaže s drugima, rijetko s prvima).

U pojedinim slučajevima ima kombinacija raznovrsnih diferencijacija, najčešće *a* i *c*.

²³⁶ Razumije se da dijalekatski intenzitet zavisi i o govornoj situaciji i o subesjedniku – u Bosni se dijalekatske značajke često jednostavno skrivaju ili niječu (v. ovdje za *ǰ* u op. 81, a slično je s primjerima kao *sūnce* kojih se u nekim krajevima svi svjesno klone u razgovoru sa strancem. To je sasvim drukčija situacija nego npr. U Srbiji, gdje sam često našao da ljudi bez ikakva ženiranja pokazuju svoj lokalni govor).

²³⁷ To osobito vrijedi za akcent i u nešto manjoj mjeri za fonetiku. Iako sam u Fojnici bio nekoliko puta god. 1955. i 1956, tek sam 1957. čuo akcent *menī*. U 1958. tražio sam uzaludno iz sela u selo ne bih li našao gdje se govori *vuok i sl. – kamo su me god poslali, nisam mogao utvrditi da li itko tako govori (v. moj izvještaj JAZU za 1958). Iako je u mnogim govorima frekvencija neprenesenog $\hat{\ }$ vrlo visoka, drugdje je gotovo iščezao – tako je Brabec u Modriči našao samo jednog starca od 80 godina koji je govorio *švābōm* i sl. (TO str. 41).

²³⁸ Apstrahirajući spomenute razlike u intenzitetu i frekvenciji – tj. tko sve govori i koliko često govori određenu dijalekatsku osobinu; važno je dakle govori li se ta osobina uopće, ili je nepoznata na tom terenu.

Pravci izoglosa (prvenstveno za razlike pod *a* – kod ostalih se teže može govoriti o pravim izoglosama) teku na iješč. području najčešće u kosim crtama s pravcem sjeverozapad–jugoistog i odjeljuju sjever od juga, odnosno točnije sjeverositok od jugozapada, ali ima i izoglosa koje su okomite, tj. odjeljuju zapad ili sjeverozapad od istoka ili jugoistoka.

Nije moguće izmijeniti sve razlike što se javljaju na iješč. području – to bi značilo navoditi i prepričavati cio 7. paragraf – i zato ću dati samo neke diskriminante koje karakteriziraju pojedine veće ili manje regije (ili pak pojedine kategorije $\alpha - \vartheta$, odnosno vjerske zajednice, kako je to diferencirano u § 8b). Izoglase koje su ušle ovaj izbor nisu u svim slučajevima dijalektološki izrazito važne, ali imaju dvije zgodne osobine: tereni koje zaokružuju poklapaju se u visokoj mjeri i zato su pogodne za parceliranje, i drugo, lako su uočljive. Razumljivo je da nisam mogao uzimati u obzir raskidanih izoglosa kao npr. čuvanje ili gubljenje opozicije $\check{c} : \acute{c}$ (§ 71) – dobio bih naime potpuno nepovezane jedinice.

GOVORI NA SJEVERU I ISTOKU

Jednu od najizrazitijih unutarnjih granica na iješč. području predstavlja rijeka Krivaja, a od njezina ušća Bosna. Govori sjeverno od Krivaje i istočno od Bosne (= tuzlanska oblast) karakteriziraju se ovim osobinama:

- proces $\bar{a} > \acute{a}$ (izuzev ϑ): *telâd, kâže, vrâtit, Sâve*²³⁹ i sl.
- proces $\check{s}, s (+ \text{afrikata ili nazal}) > h$ (samo α i β): *prohci, vojhci, krehnuti* (kresom), *trehnem, bohča, pahče, lihće, jehćemo, gvohđe, puhćenica* (puštenica) i sl.²⁴⁰
- postojanje $\acute{s}$ ($< sbj, s\check{e}$; riječ *kišel*; hipokoristički format *-ša*; asimilacija uz *l, n*).²⁴¹
- akcent *móga, tvóga, svóga, móme* i sl.²⁴²
- gotovo potpuno provedeno novo jotovanje dentalâ i labijalâ (§ 7d)
- izostanak primjerâ tipa *slaji, mlaji, meja* i sl. (§ 7i)
- izostanak primjera *rest*.²⁴³

²³⁹ Brabec: Glavnije fonetske osobine govora u tuzlanskom kraju, Pit. knjiž. i jezika, Knj. IV–V, sv. B, str. 62. Ta pojava veže tuzl. oblast sa susjednim ikavsko-jekavskim govovima slavonske Posavine (Rad 196, str. 180).

²⁴⁰ Brabec *ibidem*, str. 58, 65.

²⁴¹ *Ibidem* str. 61. Južno od Krivaje imamo gdjekada $\acute{s}$, ali pod drukčijim uvjetima samo od *sbj* i *s\check{e} (ϑ u Sarajevu, rjeđe u široj dolini Bosne, nešto češće u dolini Usore) i od asimilacije (dosta često). Sjeverno od Krivaje $\acute{s}$ se mjestimice može smatrati fonemom.*

²⁴² TO str. 80. Brabec ne ograničava toga akcenta teritorijalno, ali ne nalazi ga u prav. (TO str. 157). Meni je nepoznat u našem jeziku izvan tuzlanske oblasti.

²⁴³ V. ovdje § 7b kao i op. 54. Rešetar doduše tvrdi da se *vrebac* govori »fast in ganz Bosnien auch bei je-Sprechern« (Der št. D. str. 101) i navodi primjer od pravoslavca iz Bijeljine, dakle s krajnjeg sjeveroist. kuta Bosne. Ali kako Brabec ne

Govori južno od Krivaje i zapadno od Bosne (tj. doline Usore, Fojnice, Bosne, sarajevski kraj i kraj oko planine Zvijezde) pokazuju u spomenutim pozitivnim osobinama apsolutnu razliku prema međuriječju Bosne i Drine sjeverno od Krivaje, dakle prema tuzlanskoj oblasti²⁴⁴ (što ne znači da su sve te »tuzlanske« crte zastupljene u svakom selu sjeverno od Krivaje § važno je da su vrlo raširene, a južno ih nema). Kao diskriminante mogu poslužiti još dvije značajke tuzl. oblasti koje neznatno prelaze Krivaju:

– postojanje fakultativnog $\tilde{}$, koji Brabec nalazi u velikom broju mjesta, a južno od Krivaje dolazi samo na jednom malom području odmah uz tu rijeku (§ 70)

– nastavci *-oma/-ema* u *o*-deklamaciji,²⁴⁵ koje sam južno od Krivaje našao gotovo samo u vijačkom kraju (tj. uz Krivaju), a i tamo rijetko.

Tuzlanska je oblast prilično prostrana pa u njezinu okviru postoje osjetne terenske diferencijacije. Analizirajući Brapčeve radove dolazimo do zaključka da najviše izoglosa prolazi nešto istočnije od Tuzle, uglavnom u točnom pravcu sjever–jug iako je sama oblast nagnuta u pravcu sjeveroistok–jugozapad. Iznad Tuzle linija se zbog Majevice uvlači na zapad. Područje istočno od te linije karakteriziraju ove osobine:

– skup *šć* dolazi samo u iterativima i trpnim pridjevima tipa *pušćat*, *pušćem*, *oprašćat*, *oprašćen*, *kršćavat*, *kršćen* i u prezentima kao *išćem*, *plešćem*, *stišćem*²⁴⁶

– sve se više javlja najnovije jotovanje dentala, a kod prav. blizu Drine već je uglavnom provedeno do konca²⁴⁷

– javlja se nastavak *-om* u instr. sing. i dekl. (uz *-im*), osobito kod prav. blizu Drine²⁴⁸

– nema nastavka – *-oma/-ema* (v. gore)

– prav. stanovništvo (ϑ) ima na tom području neke osobine izrazito tuđe iješć. dijalektu: ekavski refleks u *pri-*, *prid*, *priko*; poznati su akcenti *mènē*: *išpod menē dònsem*, *dòzovem*; često *-ēm*, *ēš*; – s druge strane gotovo ne poznaje nekih bitnih iješć. osobina, na pr. *ir* > *ēr*.²⁴⁹

epominje ni *vrebac* ni *rest-*, bit će da drugoga u tuzl. oblasti uopće nema, a prvi da je samo sporadičan. Južno od Krivaje (odnosno zapadno od Bosne) drugi je sporadičan, prvi općenit. Rešetar ima iz okolice Maglaja (l. c.) čak *ukresti*, što mu se čini sumnjivo, ali ja imam potvrdu i iz okolice Doboja (uz *resti*).

²⁴⁴ Izuzetak bi moglo biti *ǎ* ukoliko se pojavljuje u dolini Usore na granici tuzl. oblasti, ali o tome nemam podataka. U ekavsko-jekavskom govoru Tešuja i Maglaja Ružičić je našao *š* > *h* ispred *ć* i *č* (o. c. str. 248), ali taj govor nije moguće dijeliti od tuzl. oblasti budući da se jedan njegov dio u stvari nalazi u njoj. Južno od Krivaje nema takvih izuzetaka – iako postoje prijelazi *š*, *s* (+*C*) > *h*, oni se rijetko čuju i *leksički* su ograničeni na manje od pet primjera, koji nisu svagdje poznati, a u tuzl. oblasti radi se o glasovnoj pojavi.

²⁴⁵ TO str. 64: *pòpoma*, *gradòma*, *obručèma* i sl. gotovo u cijeloj tuzl. oblasti osim istoka.

²⁴⁶ Pit. knj. i jez. IV/V-B, str. 58.

²⁴⁷ *Ibidem* str. 60 (TO str. 157).

²⁴⁸ TO str. 56.

²⁴⁹ Sve zajedno: TO str. 101, 156, 157; Pit. knj. i jez. str. 51, 53.

Druga je izrazita cjelina u tuzl. oblasti pojas uz rijeku Bosnu, uključujući ovamo i Ozren s Trebavom. Za taj je pojas značajno:

– redovno *ść* i *źđ*, čak i u prav. često, a na mnogim točkama nastaje sažimanje u *ś* i *ź* (*śâp* i sl.)²⁵⁰

– očuvano *jd* kod svih stanovnika, a čuju se i oblici kao *dojem* (§ 7d)

– zapadnobosanski akcenti tipa *pòletim* i *izvūkla* (§ 3, 7bb, cc)

– slabo čuvanje kratkog sloga ispred konsonantske skupine u kojoj je prvi suglasnik sonant.²⁵¹

Sve su te osobine poznate mjestimice i u srednjem pojasu tuzl. oblasti, ali na zapadu im je frekvencija mnogo veća, a dva slučaja varijante se nalaze samo na zapadu (*ść* > *ś*, *dojem*). U tome je kraju razlika između nekih prav. (Ozren, Trebava) i musl. (i kat.) stanovništva najmanja na iješč. terenu – prvi su odavno asimilirani, drugi su manje izraziti pripadnici iješč. dijalekta nego starinci u drugim krajevima. Posebno valja izdvojiti sjeverni dio zapadnog pojasa – tamo se može naći instr. sing. i dekl. na *-jōm*, sličan slavonskom *-jōm* preko Save (§ 7hh. 8a) i infinitiv na *-nit* (§ 7kk), također kao u slavonskom dijalektu.

GOVORI NA JUGU I ZAPADU

Govori južno od Krivaje i zapadno od Bosne imaju malo zajedničkih crta koje bi ih kao cjelinu izdvajale prema tuzlanskoj oblasti, ako se izuzmu negativne oznake kao nepoznavanje *â* ili akcenta *mōga*, a u prvom redu nemaju zajedničkih inovacija.

Poseban su slučaj iješč. govori u slivu Usore. Tu su ustvari dva različita iješč. tipa, od kojih je jedan ekavsko-jekavski (tešanjско-maglašjski govor). Brabec je odredio zap. granicu usorskih govora (§ 8a), ali vrlo malo govori o usorskim jezičnim osobinama. Pojednostiti kao *dojde*, *netjak*, *rodjak*, *ść/źđ* > *ś/ź*, zajedničke usorskom govoru i zapadnim govorima tuzlanske oblasti s Ozrenom i Trebavom, nisu dovoljno tipične za iješč. dijalekt, a Brabec navodi samo njih.²⁵² Taj ijekavskoščakavski tip mogao bi biti most prema zapadnobosanskim ikavcima šćakavcima ukoliko nema sistem akcenata i kvantiteta kakav je u međuriječju Bosne i Drine i u dolini Fojnice i ukoliko nema drugih tipičnih iješč. značajki (na pr. habitual i sl.). Jednu svakako ima – *-im* u instr. sing. i dekl.²⁵³

²⁵⁰ TO str. 31–33; Pit. knj. i jez. str. 58–60 (v. ovdje § 7k).

²⁵¹ TO str. 45–47.

²⁵² Ljetopis JAZU 63, str. 421. Najinteresantniji su tu primjeri s neprovedenim novim jotovanjem – Brabec je Rešetareve primjere *rodak*, *netjak*, *bratja* čuo u tuzl. oblasti »većinom kod ozrenskih pravoslavaca« (Pit. knj. i jez. str. 63), a u tekstu ima i drugih primjera s Ozrena i Trebave (*sudje*, *djaci* – ibidem). Na terenima koje sam sâm istraživao prav. imaju mnogo manje nejotiranih oblika nego musl. i kat. (uključujući tu i Podvisoko).

²⁵³ TO str. 56 (Vručica i Teslić, prav.).

Tešanjско-maglajski govor, razasut po istočnoj polovici usorskog područja na nekoliko nepovezanih musl. naselja,²⁵⁴ sasvim je sigurno tipičan iješč. govor, što se jasno vidi iz Ružičićeve građe (iako on nije imao za cilj da to dokazuje budući da onda iješč. dijalekt i nije bio poznat). U odnosu na ostale iješč. govore tešanjско-maglajski se izdvaja zapravo samo svojom varijantom jata.²⁵⁵

Slijedeći iješč. tip obuhvaća govore između Bosne i Krivaje. Njegovo sjeverozapadno (Žepče iznad Zenice, a Tičići i ušće Lašve ispod Zenice) i jugoistočno krilo (Olovo i okolica) nalaze se u uzmicanju pred ijekavcima štakavcima (Olovo, Romanija), i ikavcima šćakavcima (Žepče, Tičići), ali centralni dio oko planine Zvijezde predstavlja jedan od najizrazitijih iješč. terena, prilično jedinstven, ali to se jedinstvo odražava prvenstveno u dobru čuvanju općijekavskošćakavskih osobina, a ne u kakvim posebnim mjesnim značajkama karakterističnima baš za taj kraj. Vlastitih zajedničkih inovacija uopće nema, ali postoji jedan važan arhaizam očuvan samo u tome kraju – diftong *uo* (< *l*) u nekoliko leksema, koji je u iješč. dijalektu (i štokavštini uopće²⁵⁶) jedini primjer refleksa *l* koji nije *u*.

Druge osobine koje nisu opće u iješč. dijalektu nisu zajedničke niti govorima ovog područja. Govor okolice Jelašaka i obiju Vijaka ima osobina koje ga vežu sa susjednim (ali i daljima) govorima preko Krivaje: u ovom paragrafu već spomenuto čuvanje *~* i postojanje nastavka *-oma/-ema*, a osim toga još dvije osobine vežu taj govor s nekim dijelovima tuzl. oblasti, tj. usporedni refleksi *šć* i *št* u primjerima kao *güšćēr/güštēr* (s time da *šć* preteže – § 7*k*) i analoško *sk* u brojevima 11–19.²⁵⁷

Vareški govor jedini u iješč. dijalektu poznaje prijelaz *d* ispred nazala u *h*, ali i u Varešu je ta osobina ograničena samo na govor muslimana (§ 7*g, h*). Govor Sutjeske i okolice razlikuje se od vareškog i vijačkoga onim osobinama koje ga vežu s govorima Visokoga i doline Fojnice, kao i s tešanjско-maglajskim govorom, tj. ima lekseme s *j* < *d'* (§ 7*i*) i prezente tipa *dôjēm* ili *dôjđēm* (§ 7*d*).

Govori Visokoga, Fojnice i Kreševa povezani su spomenutim sutjeskim osobinama (leksemi tipa *mèja* i prezenti tipa *dôjēm*), koje su inače veoma raširene u ikavskim šćakavskim govorima (§ 11). Govor u Visokom i Podvisokom (v. § 8*b*) odlikuje se sporadičkim primjerima gen. pl. u službi lokativa (po *trgòvīnā*) i specifičnim poludužinama u slogo-

²⁵⁴ Osim točaka koje spominje Ružičić (o. c.) ekavsko-jekavskom govoru pripadaju po mojim podacima sela *Jèlāh* i *Karadāglije*, a čini se da i u Doboju ima ostataka tog govora. Brabec ga je našao u Rajševu (Ljetopis 63, str. 422). Područje na kojem su rasuta ekavsko-jekavska naselja omeđeno je dakle linijom Doboj–Tešanj–Novi Šeher–Maglaj–Doboj.

²⁵⁵ Samo nekoliko primjera iz tog govora: *dôjdošē* (str. 238, 249), *privarit*, *prid kuću*, *zelembâc* (238), *nanić* (239), *vješćica* (242), *zvjērka*, *lèvši* (243), *sjeròmah*, *probjera*, *mèja*, *mlājī*, *ànamo* (245), *nètko*, *ròđjāk* (247), *zòvnuo* (250) itd., itd.

²⁵⁶ Krašovanski govor moramo smatrati torlačkim, a ne štokavskim (v. o tome moj rad iz op. 5).

²⁵⁷ *petnêski* i sl.; za tuzl. oblast v. TO str. 84.

vima gdje govori izvan iješč. područja provode sekundarno duženje ispred sonantske skupine. Takve poludužine ne zahvaćaju samo primjere kao *lònca, sùnce, jãžãvca*, nego i primjere kao *dĩm, sĩr, kõń, jèdãn* i sl. U svim ostalim iješč. govorima kratki se slogovi postepeno gube samo ispred sonanta u suglasničkoj skupini, a pri tome se dobiva normalan drugi slog. To vrijedi i za govore najbližnije visočkomu, tj. fojnički i kreševački. Sva ta tri govora s lijeve strane Bosne (odnosno na samoj Bosni) sjedinjavaju sa sva tri govora između Bosne i Krivaje ove vrlo specifične osobine:

- labiodentalan izgovor dočelnog *-m* (§ 7e)
- alterniran izgovor *l* i *n* (§ 7e)
- okluzivan izgovor *f* i *v* (§ 7f)
- slabo provedeno novo jotovanje (§ 7d)
- čest akcent ` umjesto " u pojedinim riječima, kojima je teško ustanoviti zajednički nazivnik²⁵⁸
- akcenti u lok. sing. sr. roda s tri sloga tipa *drvètu, ramènu* i sl. (§ 7s)
- akcenti tipa *pletèmo, vūčèmo* umjesto dugog uzlaznoga, koji je za te obilke uobičajen u drugim iješč. govorima (§ 7bb), a na ovom terenu u Visokom i Podvisokom fakultativan uz spori
- nestandardni nastavci u pluralu češći nego u drugim iješč. govorima (§ 7ee, ff)
- prav. imaju na ovom terenu (osobito Podvisoko) neke iješč. osobine kojih drugdje ne poznaju, pa čak ni na Ozrenu i Trebavi²⁵⁹: gubitak *d* ispred nazala, *idem*, ostaci *h* i neprenesenog *^* (§ 7h, n) a šćakavizam je potpun ili bar potpuniji nego u ozrenskih, trebavskih, usorskih i sarajevskih pravoslavaca.

Sve te osobine nisu jednake vrijednosti – kod jotovanja i nestandardnih nastavaka radi se o kvantitativnoj razlici u odnosu na ostale iješč. govore, a osim toga sarajevski se govor u ta dva slučaja više manje slaže s ovih šest govora; za prve tri fonetske osobine nema dovoljno podataka o njihovu prostiranju na ostalim iješč. terenima – poznate su na nekim točkama, a na drugima imamo slične pojave (§ 7e, f).

Posljednji je iješč. govor sarajevski. On je u društvu iješč. govora karakteriziran trima osobinama kojima se približava istočnohercegovačkim govorima, osobito jugoistočnog tipa (§ 3):

- prijelaz *-h > -k* (osim iza *k*: *dòdok*, ali *ispèkoh*)²⁶⁰

²⁵⁸ Npr. *šũma, ràna, žĩca, kũca, ništa, kòža* i sl. (v. moj izvještaj od god. 1958. za Ljetopis JAZU). Rešetar je našao te akcente na istom terenu, ali nije dao objašnjenja (Betonung str. 27). To je svakako jedna vrlo važna pojava iako zahvaća mali broj primjera i to samo kod starinačkog stanovništva (*a*, osobito *γ*) i bit će veoma korisno utvrditi njezinu pravu prirodu. Za to zasad još uvijek nema dovoljno materijala. Akcent ` umjesto " pojavljuje se doduše i u tuzl. oblasti, ali u drukčijim uvjetima, tj. kod imenca na *-bje*, koje u iješč. dijalektu imaju redovno kratak slog (§ 7r).

²⁵⁹ TO str. 98, 156, 157.

²⁶⁰ Šurmin, Rad 121, str. 193.

- prefiks *ne-* umjesto *ne-*²⁶¹
- imperfekt češći nego u drugim iješč. govorima.

Istu takvu boju daje govoru sarajevske istočne i jugoistočne okolice (a djelomično i grada) postepeno prodiranje nastavaka *o* dekl. kod hipokoristika m. roda na *-o* (v. § 7ii). Ta osobina dijalektalno prodire, ali istodobno civilizaciono uzmiče – bosanski razgovorni jezik ima samo nastavke *a* deklinacije). Osim toga sarajevski se govor slaže s ostalim istočnijim govorima iješč. dijalekta (vareški, istočna tuzl. oblast) što nema primjerâ tipa *mèja*.

Samo se u Sarajevu zadržala grupa *čt* u primjerima kao *junáčtvo*,²⁶² ali danas je to već prava rijetkost.

VJERSKE ZAJEDNICE

Što se tiče razlika u govoru pojedinih grupa po vjeri ili podrijetlu, one su djelomično već spomenute. Poseban je slučaj asimiliranih kat. bivših ikavaca u dolini Fojnice i u dijelovima gornjeg toka Bosne (s, § 8b). Oni danas govore ijekavski više manje na isti način kao i musl. i kat. starinci, tj. imaju istu artikulaciju dugog jata i poznaju sve specifičnosti iješč. refleksa (§ 7a, 10), ali ipak se još danas sporadički čuju neprevladani ikavski oblici i u najobičnijim riječima, podjednako kod kratkog i dugog jata. Stanovništvo tog tipa na srednjem toku Fojnice ima dvije sasvim specifične osobine:

- u dvadesetak stalnih leksema umjesto *a* (rjeđe *e* ili *i*) govori se jako otvoreno *ä* (uvijek nenaglašeno i gotovo uvijek uz sonant)

- skupovi *ść* i *źđ* bez obzira na postanje izgovaraju se kao geminate *śś*, *źź* (*liššēm*, *lišše*, *zviźzat*, *gvöźže*). Slična je pojava već spomenuta i za zap. tuzl. oblasti kao i za dolinu Usore, ali Brabec izričito tvrdi da se tamo izgovara normalno *ś*, a ne dugo kako je bio čuo Rešetar.²⁶³

U ostalim svojim govornim osobinama ti se bivši ikavci slažu s drugim kategorijama pučanstva formiranima na iješč. terenu u III razdoblju, tj. primili su više ili manje iješč. dijalekt. Za razliku od većine prav. na iješč. području ti se bivši ikavci slažu otpočetak sa starincima u nekim osobinama koje su zajedničke iješč. dijalektu i pojedinim ikavskim šćakavskim govorima zapadne Bosne, ili bar ramsko-jablaničkom tipu

²⁶¹ *Ibidem* str. 190. Šurmin je čuo i *ne-*, ali smatra da se radi o ljudima »koji znaju u knjigu«. Vjerojatnije je da se radilo o ljudima s ostalih iješč. područja koje je Šurmin zatekao u Sarajevu – on nije provjeravao svojih informatora (v. ovdje op. 148) – ali nije isključeno da su u Šurminovo doba u Sarajevu postojali ostaci *ne-*, koji su se poslije izgubili kao u Dubrovniku (v. ovdje op. 46).

²⁶² *Ibidem* str. 192.

²⁶³ Pit. knj. i jez. IV/V-B, str. 59, 60.

(§ 8 a). Radi se u prvom redu o iješć. osobinama »zapadne boje«, i to ne samo onima što su u iješć. dijalektu ograničene na zapadne i jugozap. dijelove. To vrijedi za većinu iješć. fonetskih, morfoloških i sintaktičkih značajki, ali za akcent ne vrijedi – čuje se doduše prilično često neprenesen $\hat{}$ (što može bar djelomično biti i doneseno²⁶⁴), ali sekundarno je duženje provedeno pa se pojedini primjeri s kratkim slogom primaju samo leksički. Tipični iješć. akcenti (§ 7n, p-dd) naučeni su površno, a neki kao refleksi -mō, -tè ili posesivi kao *Mātina* čuju se vrlo rijetko.

Kod govorâ prav. stanovništva na iješć. terenu veoma varira stupanj u kojem su primili iješć. dijalekt, a varira i izbor prihvaćenih osobina. Kako je već pokazano, prav. istočnog dijela tuzl. oblasti imaju najviše sačuvanih govornih značajki tuđih iješć. dijalektu, ali oni su ipak uglavnom primili kratke slogove ispred suglasničke skupine sa sonantom (§ 10), a svi ostali prav. govori, inače bolje prilagođeni iješć. dijalektu, imaju provedeno duženje.

Poznate su mi samo dvije općeijekavskoščakavske crte kojih nikoji prav. nisu primili: *ńe-* u korelativima i sufiksi za tvorbu etnika -*ĵâk* i -*ka*,²⁶⁵ ali pitanje je da li je i to apsolutno – možda se gdje govori i *ńe-* jer nema nikakva logičnog razloga da baš to bude izuzetak ako su prav. mogli u većoj ili manjoj mjeri primiti i šć, a što se tiče spomenutih etnika, prav. ih ipak poznaju iako ih sami ne govore za svoja naselja pa ako ih i ne upotrebljavaju produktivno poput kat. i muslimana, govore ih kao gotove riječi.²⁶⁶

Ima jasno drugih iješć. osobina koje su u prav. stanovništva veoma slabo ili gotovo nikako zastupljene i zamijenjene neprevladanim oblicima iz istočnohercegovačkog dijalekta. Neke su spomenute uz istočni dio tuzl. oblasti.²⁶⁷ Njima se mogu pridružiti pojedini iješć. akcenti kao ´ ili ` u lok. imenicâ sr. roda, zatim *Mehina* ili *Mēhina*, *šestèra* (na pr. kola), *jednóga*, refleksi -mō i -tè, tipični iješć. akcenti ženskog roda pridjevskih riječi (§ 7v, cc, dd) i sl. Ipak sam svaku od tih iješć. osobina čuo izuzetno i kod pravoslavaca po Podvisokome, koji, kao što je već rečeno, imaju sporadički i neprenesen $\hat{}$. Što se tiče $\tilde{}$, koji danas nije općeijekavskoščakavska osobina, mislim da se kod prav. nigdje ne može čuti.

Za govorne odnose pojedinih vjera važan je osobito glas *h* (§ 7 h), ali to nije karakteristično samo za iješć. područje nego za sve krajeve u kojima ima musl. stanovništva, a osobito za Bosnu, gdje je gubitak *h*, gotovo svagdje jedina osobina kod koje je govor kat. bliži govoru prav. nego musl. govoru. Inače je redovna pojava da je govor kat. negdje između govora musl. i govora prav. na istome terenu (tako je uostalom i kod glasa *h* – izuzetak je samo u pitanju s kojim se polom kat. slažu u ovom slučaju).

²⁶⁴ V. ovdje op. 167.

²⁶⁵ Za tuzl. oblast v. TO str. 137, 157.

²⁶⁶ V. moj rad iz op. 164.

²⁶⁷ Za tuzl. oblast v. TO str. 60.

§ 10. Na iješč. području ima raznovrsnih jezičnih elemenata koji su tuđi iješč. dijalektu. Njegovi odnosi s ostalim našim dijalektima bili su jednostrani – on nije na njih gotovo nikako utjecao, a sam je primao utjecaje s raznih strana. To je razumljivo s obzirom na historijat iješč. područja izložen u § 8b, ali mislim da je još jedan moment važan: starinačko stanovništvo iješč. područja vrlo je nepokretno, nije širilo svojih granica (osim možda u dolini Usore) i nije sudjelovalo u tzv. ekonomskim migracijama, odnosno nije napuštalo granica svoje uže regije. Ono je odlazilo s iješč. područja samo u okviru tzv. političkih migracija, ali tada nije stvaralo svojih oaza na područjima drugih dijalekata kao što su uspijevali pripadnici nekih drugih naših dijalekata (osobito istočnohercegovački, zapadni, tj. ikavski, ali i dr.). Izuzmemo li spomenuti otok kod Pečuha, iješč. stanovništvo pokazalo se neotporno u tuđini iako je na vlastitom terenu pokazalo visoku asimilacionu snagu usprkos nepovoljnim uvjetima u III razdoblju.

Želimo li sistematizirati unose sa strane, dobivamo nekoliko kategorija različitih po vremenu primanja, po rasprostiranju, po izvoru, po načinu primanja i po prilagodljivosti iješč. sustavu. Kako bi se izbjegla ponavljanja, iznijet ću samo karakteristične primjere.

Prvi strani elementi počeli su ulaziti u iješč. dijalekt na početku II razdoblja. Najvažniji je među njima novoštokavska akcentuacija, koja je otada stalno prisutna na iješč. terenu, ali ona je po mome mišljenju samo ubrzala domaće procese koji su se odvijali u pravcu tendencija zajedničkih većini štokavskih govora bez obzira u kojoj su mjeri te tendencije u njima realizirane. U starinačkim iješč. govorima dosegnut je ovaj stupanj:

- prijelaz $\sim > \hat{}$ izvršen ili pred završetkom (§ 7o)
- prenošenje $\sim$ izvršeno s neznatnim zaostacima uglavnom u Varešu i Kreševu (§ 7 n)
- prenošenje $\hat{}$ fakultativno s vrlo širokim rasponom frekvencije (§ 7n).

Doseljeničke su skupine, kako se vidi iz § 9, u pogledu novoštokavske akcentuacije pokazale relativno najveću otpornost prema iješč. dijalektu. To je razumljivo zato što u tom primjeru unos sa strane u stvari odgovara razvojnim tendencijama samog iješč. dijalekta.

Sličan je slučaj s novim jotovanjem za razliku od najnovijega. I te su dvije osobine impuls sa strane za unutarnje procese u iješč. dijalektu, ali kako se razlikuju i kronološki i u pogledu stanja u susjedstvu iješč. dijalekta odnosno u pogledu svojih nosilaca (u drugoj ne sudjeluju ikavski naseljenici), uspjele su se na iješč. terenu proširiti u sasvim različitoj mjeri (§ 7d, 9) – unutarnja tendencija prema najnovijem jotovanju nije naime na iješč. terenu još došla do izražaja budući da je i samo novo jotovanje u zakašnjenju.

Nije potrebno mnogo dokazivati da su novoštokavska akcentuacija kao i jotovanja zaista u pravcu unutarnjih iješć. razvojnih tendencija. Prenošnje " stvorilo je neravnomjernost u rasporedu intonacija i razvitak bi se kretao u novoštokavskom pravcu sve da i nije bilo unosa sa strane, ali mnogo sporije, što je i razumljivo. Jotovanja su potpomognuta općim artikulacionim činiocima koji djeluju u najrazličitijim jezicima i dijalektima. Zato je očito da frekventnost pojedine riječi mora također igrati ulogu – artikulaciona ležernost u najfrekventnijim svakodnevnim riječima najlakše dođe do izražaja, zato se u mnogim iješć. govorima najnovije jotovanje uz dentale svodi praktički na (*g*)*de* i *šćela*.²⁶⁸ Zavisnost tih procesa uz artikulacione uvjete najbolje se vidi po tome što je stupanj jotovanja u razmjeru s artikulacionom podložnosti pojedine vrste glasova djelovanju glasa *j* – dentali uvijek vode ispred sibilanata i labijala. I konačno, teško je dugo održati sekvence dvaju konsonanata ako im slijedi samo jedan određeni vokal ($C + j + e < C + \check{e}$) – zato je po mom mišljenju u svim ijekavskim govorima koji nemaju najnovijeg jotovanja ta situacija bar za dentale privremena pojava, koliko se god čini čvrstom²⁶⁹ (najljepši primjer pruža poznati dubrovački razvoj u posljednjih stotinjak godina).

Svi ti procesi na iješć. području, vlastiti i uneseni, imaju u akcentu i jotovanjima veliku sličnost sa slavonskim dijalektom – ta dva dijalekta nemaju dakle samo mnogo zajedničkih osobina nego im je usto i sudbina slična.

Sekundarno duženje pred suglasničkom skupinom sa sonantom ima sasvim specifičnu sudbinu na iješć. području. Kod te osobine, koja izolira iješć. dijalekt prema svima ostalima, nemamo razloga pretpostaviti da postoji u njemu kao cjelini razvojna tendencija u pravcu ostalih naših dijalekata. Za tu se tvrdnju može iznijeti nekoliko dokaza:

– teško je govoriti o zaostajanju – sekundarno je duženje tako stara jezična pojava, vezana uz gubitak poluglasâ, da bi takvo jedno »zaostajanje« već odavno moralo biti uklonjeno:

– da postoji unutarnja tendencija u općeštokavskom pravcu, onda bi vanjski unos sekundarnih dužina, koji u iješć. dijalektu inače postoji, doveo u tipičnim starinačkim govorima do fakultativnosti (kakva je npr. pri prenošenju $\hat{}$) kao prelaznog stupnja prema novom stanju. Ali u tim govorima nije takva situacija – pojedinac usvaja sekundarne dužine leksički i to onda kad napušta dijalekt i prelazi na razgovorni jezik. Fakultativnost se javlja u zapadnim i jugozap. dijelovima iješć. dijalekta (na istoku samo na granici),²⁷⁰ gdje je iješć. dijalekt manje čist, a i tamo se više radi o leksičkoj reparticipiji dugih i kratkih slogova

²⁶⁸ Tj. *htjela*; v. op. 73.

²⁶⁹ Jasno, ukoliko se radi o idiomu dijalektalnih osobina, a ne o razgovornom jeziku na osnovici standardnog govora.

²⁷⁰ TO str. 44–46.

(kao kristalizaciji usporednog postojanja starinačkog i doseljeničkog sustava) nego o pravnoj fakultativnosti;

– tamo gdje se kod starinaca zaista pojavila tendencija prema duženju slogova pred sonantnom skupinom (muslimani Visokoga i Podvisokoga), realizirana je na poseban način, drukčiji od onoga koji su doseljenici donijeli sa sobom (§ 9)²⁷¹ – riječi kao *dim* duže se u slavonskom dijalektu, a u Podvisokome nema doseljenika iz Slavonije.

Znači dakle da je sekundarno duženje pojava stvarno strana iješč. dijalektu, a podvisočki je proces lokalna inovacija nezavisna od normalnog sekundarnog duženja.²⁷² Zanimljivo je pitanje kako se u ovom slučaju vlada unos sa strane.

Južno od Krivaje i zapadno od Bosne sve kategorije pučanstva koje su nastale u III razdoblju imaju normalno sekundarno duženje – u tom pogledu starinci nisu uspješno djelovali na doseljenike (§ 7r, 9) primljene su samo pojedinačne riječi leksičkim putem.²⁷³ Ali u tuzl. oblasti pravoslavci su na istoku razmjerno dobro prihvatili slogove bez sekundarnog duženja iako su se ti prav. inače u svemu drugom pokazali najotpornijima prema iješč. dijalektu (§ 9). Na zapadu tuzl. oblasti situacija je potpuno obratna, tamo je sekundarno duženje više ili manje poznato i starincima. To znači dvoje:

– na istoku iješč. područja artikulacija kratkog sloga pred sonantom bila je bez utjecaja sonanta u onoj mjeri, u kojoj to fiziologija sekvence vokal + sonant dopušta, a na zapadu je taj prirodni utjecaj sonanta na artikulaciju bio osjetniji iako nije bio dovoljno jak da bi se zapad iješč. dijalekta pridružio starom procesu u ostalim našim dijalektima. Ta opozicija iješč. istoka i zapada ipak je uzrokovala manju otpornost zapadnih dijelova kad je sekundarno duženje uneseno izvana.²⁷⁴

– vjerojatno je postojao jugoistočno od područja iješč. dijalekta jedan tip istočnohercegovačkog dijalekta koji je imao sekundarno oduženje glasovno ograničeno po stanovitom ključu. Današnja pljevaljska

²⁷¹ Podvisočka poludužina, kako je spomenuto, dolazi i pred samostalnim finalnim sonantom, ali primjer kao *dīm-dīma* vlada se akcenatski kao *plüg-plüga* i ne prelazi u tip *brôd-brôda*, on ostaje zapravo *dīm*.

²⁷² Imam stanovite podatke, koje nisam sâm provjerio, da na Ozrenu postoji proces sličan podvisočkomu, ali s normalnim dugim slogom u realizaciji, što je razumljivo s obzirom na položaj Ozrenaca. Pitanje je da li na Ozrenu fakultativno alternira kratak slog s dugim kao što u Podvisokomu alterniranju kratkoća i poludužina.

²⁷³ Kod kat. bivših ikavaca u dolini Fojnice našao sam prilično često kratke slogove, ali u ograničenom broju riječi. Oni se čak čuvaju nekih »gradskih« (tj. fojničkih i kreševskih) oblika, osobito *sūnce* i *Mārko* (ovaj drugi mora biti veoma star), v. op. 236. S druge su strane i starinci i doseljenici odlično svjesni te govorne razlike među sobom, to je i Rcšetar zapazio (Betonung, str. 26), a ja sam se mnogo puta uvjerio u to.

²⁷⁴ Ilustrativna je razlika između Kreševa i Fojnice, koja su mjesta prilično blizu, ali Kreševo je istočnije od Fojnice, a kratkoće pred sonantom čuva mnogo bolje.

situacija daje nam o tome neku predodžbu (§ 7r), a pljevaljski je govor i inače u cijeloj jugoistočnoj grupi istočnohercegovačkih govora jedan od najsirodnijih iješč. dijalektu (§ 3, 4, 7r-dd, 11). Kako se pri novijem naseljavanju prav. u tuzl. oblast može govoriti o stanovitom frontalnom pomicanju na jugoistočnoj granici (§ 8a, b), pri čemu jedna linija smjenjuje drugu, možemo uzeti da je dobar dio pripadnika toga hipotetskog tipa svršio u tuzl. oblasti, a njegova stara staništa negdje između Pljevalja i Glasinca pokriva danas novo istočnohercegovačko stanovništvo drugoga tipa. Izložena hipoteza potpuno odgovara suvremenim shvaćanjima – prirodno je da je izrazit kratki slog pred sonantom imao na istočnoj polovici iješč. dijalekta nekakav oslonac prelaznog tipa i preko granice dijalekta, inače bi to bila previše oštra izoglosna granica kakve na zapadu iješč. područja nema.

Izrazit unos sa strane predstavlja na iješč. području ikavizam doseljeničkih grupa koje su obrazovale kategorije β i ζ . Izuzmemo li sela koja su u teritorijalnom dodiru s ikavcima, gdje ima svježih mehaničkih mješavina refleksa (§ 8a, b, 9), danas kategorije δ i ε govore ijekavski – primajući iješč. dijalekt prima se i ijekavizam, pojedinačni fakultativni ikavizmi ne znače ništa više nego ostale neprevladane neijekavsko-šćakavske osobine koje se mogu čuti na tom istom terenu ili drugdje na iješč. području. Kod kategorije ε nalazio sam ljude koji su odrasli u selu, ali rodili su se na ikavskom području, a roditelji su im tamo i odrasli. U drugih je jedan roditelj došljak, a drugi potomak naseljenika, i sl. To je tipična situacija na terenu koji je cilj jedne migracione struje. U jezičkom je pogledu ikavizam dakle znak neprevladanosti tuđeg govora na nekim iješč. terenima i javlja se kod pojedinaca ili u pojedinim obiteljima dok ne usvoje potpuno onaj iješč. tip koji govori njihova kategorija (δ , ε). A taj govor nije ikavski, nije čak niti fakultativno ikavski – on je ijekavski s ograničenim brojem ikavskih i ekavskih refleksa uklopljenih u nj (§ 7a) i oni su više ili manje zajednički svim iješč. govovima, starinačkim i u manjoj mjeri nestarinačkim, pa čak i karakteristični za sam dijalekt (§ 11).²⁷⁵

Mogli bismo razmotriti još mnoge druge slučajeve gdje na iješč. terenu imamo unesene strane dijalekatske osobine. Izabran je akcenatski sustav, najnovije jotovanje, sekundarno duženje i ikavizam zato što su to pojave koje su i inače važne u dijalektologiji i zato što obuhvaćaju velik broj primjera, što imaju i veću ili manju strukturalnu važnost i što se međusobno razlikuju tako da mogu ilustrirati različite slučajeve.²⁷⁶ Nema sumnje da je i *št* jedan takav unos sa strane, ali taj je problem i drukčiji i kompliciraniji i zato ću ga razmotriti poslije (§ 11).

²⁷⁵ S druge je strane razumljivo da će frekvencija onih ikavizama, koji su u iješč. dijalektu autohtoni, biti u kategorijama δ i ε viša nego u starinaca. To već možemo smatrati značajkom govornih tipova δ i ε .

²⁷⁶ Različit plasman na iješč. području, različit odnos prema unutaršnjim tendencijama iješč. dijalekta.

§ 11. Glavna je zadaća ove rasprave da na temelju dijalekatskih značajki iješč. dijalekta i na temelju objašnjenja o njihovoj prirodi pokaže kako se radi o samostalnom štokavskom dijalektu, koji nije dio istočnohercegovačkog dijalekta i koji je ravnopravan ostalim štokavskim dijalektima. Pri tome smo nužno morali naići na problem geneze samog iješč. dijalekta – taj je problem za ovaj čas od manje važnosti budući da je prvo potrebna afirmacija iješč. dijalekta kao individualnosti u društvu štokavskih dijalekata, ali za naš jezik kao cjelinu pitanje je veoma važno s obzirom na zaista središnji položaj iješč. dijalekta: on je na karti i u središtu našeg jezika i u središtu štokavštine.

O genezi iješč. dijalekta ne može se još potpuno odreženo govoriti – nije još dovoljno istražen, a ni drugi dijalekti s kojima ulazi u raznovrsne odnose nisu dovoljno poznati (§ 5), kao što su zapravo i mnogi općeniti teoretski problemi naše historijske dijalektologije još neriješeni (§ 6). Zato ovdje ne mogu iscrpiti problematike, nego ću se zadržati samo na nekim važnijim općim pitanjima kako bih osvijetlio sliku koju sam o iješč. dijalektu dao na početku ove rasprave (§ 1, 2, 4). Osnovni podaci o osobinama iješč. dijalekta, o njegovu teritoriju i o ljudima koji ga govore već su izneseni (§ 7–9).

PITANJE STARE ZAPADNE ŠTOKAVŠTINE

Središnji je problem stara zapadna štokavština. Mogli bismo ga raščlaniti na četiri potpitanja:

1. koji su od današnjih (i poznatih izumrlih) dijalekatskih tipova pripadali zapadnoj štokavštini?
2. kakve je prirode njezin odnos kao cjeline prema istočnoj štokavštini i prema čakavštini i kajkavštini?
3. kakve je prirode bio odnos pojedinih njezinih dijelova prema istočnoj štokavštini, čakavštini i kajkavštini ili njihovim pojedinim dijelovima?
4. kakve je prirode bio međusobni odnos pojedinih njezinih dijelova?

Jasno je da se problem o genezi iješč. dijalekta može riješiti samo u okviru tih četiriju pitanja. O njima se u našoj znanosti dosta govorilo,²⁷⁷ ali kako su ona daleko od rješenja, mogu dati svoje odgovore samo u pogledu iješč. dijalekta – koliko proizlaze iz svega što je ovdje rečeno – ostavljajući ukupnost problema po strani:

²⁷⁷ Npr. u vezi s pitanjem o pripadnosti kajkavštine hrvatskosrpskom ili slovenskom jeziku, u vezi s problemima odnosa slavonskog dijalekta (posavskih i podravskih govora) s kajkavcima i čakavcima, u vezi s bosanskim govorima, s problemom šćakavizma, akuta, ikavizama itd. Najviše se tom problematikom u cjelini bavio Belić.

1. Iješč. dijalekt pripadao je zapadnoj štokavštini: posjeduje neke od osobina koje su zastupljene u pojedinim²⁷⁸ zapadnoštokavskim govori-
ma, a u istočnoštokavskima ih nema (šćakavizam, primjeri s $j < *d'$,
greb, dugo čuvanje $\tilde{}$, akcenatske alternacije u neodređenom obliku
pridjevskih riječi, i sl.); posjeduje i one osobine koje su u istočnoj što-
kavštini poznate samo govori-
ma koji se nalaze na njezinu zapadu (*može*
 $> more$, *petero*, $-ēm : -ām$, $-īm$ i sl.):

2. (Odgovor na drugo pitanje izlazi iz okvira ove rasprave o iješč.
dijalektu, ali kad ga naša dijalektologija dade, to će omogućiti da se
spoznaju i oni problemi iješč. dijalekta koji zasad još ostaju otvoreni.);

3. Sigurno je da iješč. dijalekt nema s kajkavštinom nijedne izoglose
u kojoj ne bi sudjelovala i čakavština – to je jedna od genetskih vrlo
važnih razlika između ijekavskošćakavskog i slavonskog dijalekta. Od-
nosi s ostalim dvjema zajednicama obuhvaćaju velik broj izoglosa,
zastupljenih i u drugim zapadnoštokavskim govori-
ma (tipično za čaka-
vizme), ili poznatijih samo iješč. dijalektu (tipično za veze s ist. štokav-
štinom). Ovdje mogu donijeti samo izbor primjera koji su najilustrativ-
niji. U pogledu odnosa prema čakavštini najkarakterističnija je fonetika:
na iješč. području nema pojedinih čakavizama u vokalizmu koji su
poznati nekim drugim zapadnoštokavskim govori-
ma (*tepli*, *malin*, pri-
mjeri s $ję > ja$, $e u tega$),²⁷⁹ u konsonantizmu nema primjerâ kao *maška*,
ali glavni konsonantski čakavizam mnogih zapadnoštok. govora zastu-
pljen je i u iješč. dijalektu ($d^* > j$, v. dalje). Što se tiče odnosa prema
istočnoj štokavštini mislim da situaciju iješč. dijalekta najbolje karakte-
rizira njegov sustav nenaglašanih dužina: nema strukturalnih fonetskih
ograničenja za te dužine, koja su veoma karakteristična za većinu isto-
čnoštokavskih govora²⁸⁰ – u tome se iješč. dijalekt slaže s gotovo svim
zapadnoštokavskim govori-
ma kao i sa zapadnim istočnoštokavskima²⁸¹
– ali u pogledu leksičke i morfološke reparticije mogućih dužina neki su
istočnohercegovački govori jugoistočne grupe (prvenstveno Pljevlja)
iješč. dijalektu sličniji od bilo kojeg drugog našeg govora²⁸² (§ 7r).

²⁷⁸ Stara zapadna štokavština morala je biti vrlo raznorodna zajednica – jedina
njezina moguća definicija bila bi: »Skup štokavskih govora koji su imali (odnosno
njihovi potomci, ukoliko su sačuvani, imaju i danas) pojedine osobine poznate ča-
kavskim ili kajkavskim dijalektima, ili obojima, ali nepoznate ist. štokavštini, s time
da nijedna od tih osobina nije obuhvaćala svih zapadnoštokavskih govora, a neke
su čak bile prisutne samo u njihovu manjem dijelu«. Takva definicija u lingvistici
teoretski očito ne zadovoljava, ali mislim da je praktički točna i upotrebljiva –
možemo je uostalom izvesti i iz shvaćanja iznesenih u Beličevu referatu i Hrastinu
koreferatu na I kongresu jugoslavenskih slavista (JF XXIII).

²⁷⁹ S time se ne može usporediti općenito poremećen prijelaz u iješč. dijalektu
(§ 7b).

²⁸⁰ O tome u P. Ivića: Die Hierarchie der prosodischen Phänomene im serbokro-
atischen Sprachraum, *Phonetica*, Basel–New York 1959, Vol. 3, No. 1.

²⁸¹ Tj. gotovo cio istočnohercegovački dijalekt, velika većina govora Ivićeva
zetsko-lovcenskoga (*Dialekte* str. 137, 206).

²⁸² To ne znači da u pogledu reparticije dužina iješč. dijalekt nema drugih veza
(Slavonija, Dubrovnik, ikavci, sjeverozapadna grupa istočnohercegovačkih govora
– v. § 7p, r, u-aa, cc, dd).

S druge strane iješć. dijalekt ne sudjeluje u nekim istočnoštokavskim pojavama koje se prostiru daleko na istok (dakle obuhvaćaju i ekavske i ijek. istočne govore), a u zapadnoštok. govorima zauzimaju također neke terene, npr. štakavizam (Dubrovnik, zap. Hercegovina i govori podrijetlom iz nje), proces $-s$ (š, z, ž) + dental $>$ $-s$ (š, z, ž) i sl. (Dubrovnik).²⁸³

4. Odgovor na ovo pitanje zavisi od rekonstrukcije predmigracionog dijalekatskog stanja na velikim područjima hrvatskosrpskog jezika (NR BiH i veliki dio NRH). Cio 7. paragraf s podudaranjima izloženima u pojedinim točkama potvrđuje tezu formuliranu na početku (§ 2): iješć. dijalekt ima samostalne uzajamne genetske veze s onim svojim susjedima koji su ili šćakavski ili imaju ijekavski refleks jata. Potrebno se zadržati na odnosu tih dvaju fenomena.

²⁸³ Razumije se da su primjeri izneseni u ovoj točki kronološki veoma različiti, ali kronologija je u takvim slučajevima relativna: ona nam govori o realizaciji, ali ništa nam ne kaže o vremenu kad su nastale određene tendencije. Ako između iješć. dijalekta i nekih određenih istočnohercegovačkih govora jugoistočne grupe postoje u akcentu i kvantiteti aorista sasvim konkretna podudaranja ograničena na te govore i iješć. dijalekt (§ 7r, aa), a u čitavu toku migracija ne vidimo nikakva razloga koji bi opravdao što te osobine nisu prenesene i u govore zapadno od Drine koji ne pripadaju iješć. dijalektu, onda moramo prihvatiti da se ne radi o uncsu sa strane, nego o genetskoj vezi izraženoj u zajedničkoj tendenciji i realizaciji. Da nije tako, onda bi se u iješć. dijalektu našle i one osobine nekih od tih istih istočnohercegovačkih govora koje su im zajedničke s Ivićevim zetsko-lovcenskim dijalektom (na pr. *brīznūti*, *pūškāma* – Piva i Drobnjak, JF X, str. 226, 308), ali baš njih nema na iješć. terenu, a karakteristično je da ih nemaju ni Pljevlja, koja su iz te skupine najbližnja iješć. dijalektu. Drugim riječima dobivamo niz u kojem Drobnjak ujedinjuje zetsko-lovcensko *brīznūti* i *pūškāma* i iješć. *zaklésmo*. Sličan je niz u kojem iješć. dijalekt ujedinjuje dubrovački i slavonski tip *zakléla* : *zàklélo* (Rad 197, str. 95; Betonung str. 173–174; v. ovdje § 7cc) s drobnjačkim i pljevaljskim tipom *zaklésmo*. Smatram da nizovi ove vrste odražavaju samo stvarne genetske veze, a oba navedena primjera lijepo ilustriraju iješć. poziciju (v. § 2,6).

Sasvim je drukčiji slučaj s promjenama dočetnog $-m$ i glasa l u dijelu iješć. dijalekta (§ 7e). One nalikuju poznatim čakavskim procesima; iako je fonetska realizacija drukčija, ipak se promjena javlja pod istim uvjetima kao u čakavštini, a osim toga zahvaća jugozapadni dio iješć. područja, dakle onaj bliži Jadranu. Ali ima i momenata koji govore protiv veze; u iješć. dijalektu postoji na istim terenima paralelizam u razvoju l i n , a labiodentalan izgovor okluziva $-m$ ima podršku u okluzivnom izgovoru labiodentalâ v i f (§ 7f), čega svega u čakavštini nema. Osim toga čakavske pojave $l > j$ i $-m > -n$ zahvatile su govore najrazličitijeg podrijetla koji su se naknadno našli u blizini Jadrana, a uopće su nepoznate u govorima istog tipa koji su ostali na starim staništima – prema tome nema govora o genetskoj vezi, nego o utjecajima (genetska veza i zajednička tendencija nije isključena samo za Dubrovnik i govore obalskog pojasa kod Makarske – ukoliko se, jasno, radi o starijim tendencijama i ne radi zapravo o romanskom artikulacionom utjecaju, koji i jest najvjerojatniji). Dakle sve da i postoji veza između spomenutih pojava u jugozapadnim iješć. govorima i sličnih pojava u čakavštini, može se raditi samo o impulsu, a ne o staroj zajedničkoj tendenciji (obje su te pojave i u samoj čakavštini bar kao realizacije prilično mlade).

Vremenski razmak između refleksâ za **stj/skj* i za *jat* ne mora nužno biti tako velik kako se obično misli – geneza današnjih refleksa *šč* i *št* nije još ni izdaleka objašnjena i nije čak isključena mogućnost da je na južnoslavenskom području *št* dobiveno na različite načine i u različita doba tako da su se i gotovi refleksi naknadno širili na područja gdje su procesi bili još u toku.²⁸⁴ Što se tiče *jata*, procesi prije njegove defonemizacije mogli su biti i kompliciraniji nego što se danas čini – iz istih fonetskih vrijednosti *jata* mogli su se dobiti različiti refleksi i iz različitih vrijednosti isti refleksi. Pojedine razvojne tendencije mogu biti mnogo starije od konačne likvidacije *jata* kao fonema. Po mome mišljenju proces $\acute{e} > \epsilon > ie$ predstavlja zajedničku inovaciju Lastova, ijekavskih govora, slavonskog dijalekta (s eventualnim nepotpunim razvojem ili čak izostankom trećeg stupnja u sjevernoj Slavoniji), i većine štokavskih ikavskih govora, a čakavski ikavizam i ikavizam manjine štokavskih ikavskih govora predstavlja rezultat procesa $\acute{e} > \epsilon > i$.²⁸⁵

Iz izloženoga proizlaze četiri postavke:

– stanovita zajednička razvojna tendencija, ukoliko se dokaže, može se također smatrati zajedničkom inovacijom i prema tome ima također stanovitu genetsku vrijednost, pa i u slučaju da konačne realizacije ne budu identične, ili da gdjegdje konačna realizacija i izostane;

– nema dovoljno podataka za kronologiju naših refleksa **stj/skj* na svim terenima kao i za sam tok procesa:

– razvojne tendencije fonetskog *jata*, izražavane stanovito duže vrijeme samo u njegovoj fonetskoj vrijednosti, ne daju se još zasad dovoljno određeno pratiti;

– postoji mogućnost da su i stanovite tendencije u razvitku *jata* postojale još u doba prije konačne kristalizacije hrvatskosrpskog jezičnog teritorija u onu osnovicu od koje je počeo dijalekatski razvoj našeg jezika²⁸⁶ i trajao organski do velikih migracija.

Mislim da su od preddijalekatskih izoglosa najvažniji refleksi *t, *d, **stj/skj* i **zdj/zgj*. Mogu se grupirati u šest grupa:

1. s jednom inovacijom – okluzivi postaju afrikate (i eventualno dalje: $\acute{c} > \acute{č}$, $\acute{č}$; $\acute{d} > \acute{ž}$, $\acute{ž}$): $\acute{c}$, $\acute{d}$, $\acute{šč}$, $\acute{žd}$ ²⁸⁷ (a);

2. s jednom inovacijom – zvučni okluziv prelazi u *j* u sekvenci i izvan nje: $\acute{t}$, $\acute{j}$, $\acute{št}$, $\acute{žj}$ (b);²⁸⁸

²⁸⁴ Zanimljiv i originalan prilog o skupovima *št* i *šč* objavio je M. Pešikan u JF XXIII i iznio neke mogućnosti, koje u daljnjoj razradi mogu donijeti i neočekivane rezultate te baciti novo svjetlo na taj problem.

²⁸⁵ Uz neka ograničenja u čakavštini (o svim tim problemima pisao sam u radovima spomenutima u op. 5 i 49).

²⁸⁶ Pri tome ne mislim na predbalkanske struje u Pavičićevu smislu (v. ovdje op. 203).

²⁸⁷ Razumije se da eventualni razvoj $\acute{c} > \acute{č}$, $\acute{č}$; $\acute{d} > \acute{ž}$, $\acute{ž}$ nije ovdje relevantan.

²⁸⁸ O pisanju palatalnih okluziva u našem jeziku v. op. 94.

3. s jednom inovacijom – zvučni okluziv izvan sekvence prelazi u j: *t, j, št, žd* (c);

4. s dvije inovacije – okluzivi postaju afrikate, a zvučni okluziv izvan sekvence prelazi u j: *ć, j, šć, žđ*, (a + c);

5. s dvije inovacije – okluzivi daju afrikate, koje se u sekvenci disimiliraju:²⁸⁹ *ć, đ, št, žd* (a + d);

6. s tri inovacije – okluzivi daju afrikate, koje se u sekvenci disimiliraju, a zvučni okluziv izvan sekvence daje j: *ć, j, št, žd* (a + c + d).

Svaka od tih šest mogućnosti ima svoj teren u našem jeziku,²⁹⁰ ali izoglose ne poštuju granicâ štokavske, čakavske i kajkavske grupe dijalekata i ta je činjenica glavni uzrok što se rodio pojam stare zapadne štokavštine. Treba dakle pretpostaviti (nakon svih pregrupiranja izvršenih prije kristalizacije našeg jezičnog područja) da su u pojedinim slučajima i one novoobrazovane cjeline, koje će u daljnjem razvoju ići u svemu uglavnom zajedničkim putem, sadržavale u sebi i raznorodne dijelove. Kao što je već rečeno, razvojne tendencije fonematskog jata najvjerojatnije su također sudjelovale u preddijalekatskim procesima – i one na specifičan način sijeku granice zap. i ist. štokavštine kao i zap. štokavštine i čakavštine.

Mislim da bi bilo veoma štetno izvući iz ovih razmatranja zaključak da su rezultati (ili tendencije) iz preddijalekatskih procesa za dijalektologiju manje važni od kasnijih pojava koje se dadu lakše sistematizirati. Smatram naprotiv da su oni veoma važni zato što je po mome mišljenju shvaćanje o apsolutnoj nezavisnosti izoglosa pretjerana reakcija na *Stammbaum*-predodžbe u starijoj dijalektologiji. Međusobni odnosi između izoglosa ista su takva *r e a l n o s t* kao i same izoglose, a iz toga proizlazi da su *realnosti* i teritorijalne jedinice koje su konkretizacija tih odnosa – svaku jedinicu definira njezin sklop izoglosnih međuzavisnosti s centralnim koncentratom i s rubnom razrijeđenosti. Prema tome su i preddijalekatske izoglose (ne samo one koje se ovdje spominju) sa svojim odnosima i međuzavisnostima legle u temelje kasnijih izoglosnih odnosa, a iz toga rezultiraju nizovi jedinica.²⁹¹

Prevladavanja tih protuslovlja u predodžbama uvjet je za napredak dijalektologije kao lingvističke discipline, u hrvatskosrpskom jeziku, možda i više nego u drugima.

²⁸⁹ Ostavljam po strani pitanje radi li se zaista na svakom terenu baš o disimilaciji *štš > št > št* (ne dolazi li u obzir i proces *št > št* za neka područja? Mislim da je vjerojatan osbito u točki 6).

²⁹⁰ S time da u nekim slučajima dolazi do regresije u inovaciji c, kao što se to dogodilo i u iješč. dijalektu (v. dalje i § 7i). U tome slučaju nastupa dvostrukost koja se postepeno zamjenjuje novim stanjem.

²⁹¹ Predodžba o žarištima i valovima veče se uz izoglose, ali ona se može primijeniti i na njihove odnose.

Iješč. dijalekt ima velik broj osobina koje mu osiguravaju specifičnu fizionomiju među dijalektima, ali sada se postavlja pitanje da li se ta fizionomija izgradila s pomoću kasnijih izoglosa na jednom području koje je obuhvatilo različite preddijalekatske elemente. Mislim da je odgovor negativan ili bar uglavnom negativan – naziv *ijekavskoščakavski* opravdan je za dijalekat omeđen u § 8a, a ukoliko se pokažu kakvi izuzeci, oni mogu predstavljati samo više ili manje izolirane grupacije uklopljene u razvojnu zajednicu kojoj je daljnja sudbina definirana baš vezom *š č a k a v i z a m + i j e k a v i z a m*.

Ijekavizam na terenu iješč. dijalekta dovođen je više puta u pitanje i iznošene su pretpostavke o ikavskom supstratu;²⁹² u svojoj disertaciji o govoru u dolini rijeke Fojnice kao i u zaključku izvještaja za 1955.²⁹³ postavio sam tezu da je iješč. teren ijekavski od vremena zamjene jata. Pošto je Ivić objasnio ikavizme u Vojvodini i sjevernoj Srbiji glasovnim procesima (asimilacije) i morfološkim i semantičnim analogijama,²⁹⁴ a Lj. Pavlović pokazao da su ikavci u Azbukovici doseljenici s daljeg zapada,²⁹⁵ otpale su vanjske potrebe za ikavštinom do Drine. Ikavizmi na iješč. području objašnjavaju se slično kao i u šumadijsko-vojvođanskom dijalektu – oni, isto kao i iješč. ekavizmi, upravo i definiraju specifični iješč. tip ijekavštine. Ostaju dakle samo stećci, isprave, franjevačke knjige i rukopisi, a svi ti spomenici u jednim slučajima pokazuju ijekavštinu, u drugima ikavštinu, u trećima mješavinu, i sami za sebe ne mogu dokazati ništa, to više što se ne zna šta je jezik pisarâ i klesarâ, šta su književne norme i navike stanovitog vremena, i konačno šta je zaista jezik određenog kraja. Odgovor na ta pitanja može dati samo analiza svih jezičnih osobina pojedinih spomenika, a oni su, ukoliko poznaju jezičke značajke iješč. terena, ijekavski kao i Divkovićeve knjige. Najvažniji je argument za autohtonost ijekavskog refleksa na iješč. području on sam: iješč. pojedinosti u reparticipiji jata prije zamjene (*ir > ěr; prě- > pri-, prid-, prid, priko, prima-; ně- > ěe-; đetelina, detelina* itd.). Ne nalaze se ni u jednom drugom ijekavskom govoru u upravo takvu sastavu pa prema tome ni iz kojega nisu mogle biti unesene na iješč. teren (najsrodniji je dubrovački slučaj, a apsurdno je pretpostaviti da je Dubrovnik ijekavizirao istočnu i srednju Bosnu). Sličan stav i argumentaciju iznose i Ivić i Brabec²⁹⁶ i taj se problem u općim crtama može smatrati riješenim.²⁹⁷ Ukoliko ima kakvih promjena stare ikavsko-ijekavske granice u Bosni – izuzev migracije sjeveroza-

²⁹² Belić, Moskovljević, Pavičić i dr.

²⁹³ Ljetopis JAZU 62 str. 380.

²⁹⁴ O nekim problemima naše istoriske dijalektologije, JF XXI.

²⁹⁵ V. djelo iz op. 191, str. 346–348.

²⁹⁶ *Dialekte* str. 160; Pit. knj. i jez. Knj. IV/V, sv. B, str. 50, 53–59, 67.

²⁹⁷ Sistematski pregled problematike spremio sam u posebnoj raspravi pod naslovom: »O jednom problemu naše historijske dijalektologije« (u tisku u Zborniku za fil. i lingvistiku. N. Sad).

padne grupe istočnohercegovačkog dijalekta – onda se može govoriti o dobitku ijekavštine u dolini Usore (§ 8, 9, 10), a vrlo je vjerojatno da je Rama ikavizirana, ali u taj problem ne bih htio sada ulaziti.

Šćakavizam iješć. područja kao cjeline osporava Brabec i smatra da stara granica *šč : št* siječe tuzlansku oblast.²⁹⁸ O odnosu *šč : št* ovdje se već mnogo govorilo (§ 7*k*, 9), ali želio bih ga postaviti u svijetlu problemâ koji se obrađuju u ovom paragrafu. Današnje stanje na terenu pokazuje nekoliko stupnjeva za *sve kategorije* pučanstva ($\alpha-\vartheta$, v. § 8*b*, 9):

1. potpun šćakavizam u svim primjerima;
2. potpun šćakavizam u primjerima kao *pušćat, kršćavat, oprošćen, išćem*, a miješanje u primjerima kao *ščene/štene, -išće/-ište*;
3. potpun šćakavizam kod *pušćat, kršćavat, oprošćen*, pretežan kod *iščem/ištem*, inače štakavizam.

Odmah primjećujemo da uopće nedostaje *4. stupanj: *potpun šćakavizam*, koji bi bio pandan 1. stupnju. I ta činjenica sama po sebi nešto govori. Osim toga iz onoga što je već rečeno (§ 7*k*, 8*b*, 9) proizlazi da je treći stupanj ograničen na istok tuzl. oblasti, a drugi stupanj na središnji pojas te oblasti s gornjim tokom Krivaje (vijački kraj, Olovo) i samo kod prav. prostire se nešto dalje u tuzl. oblasti i oko Sarajeva. Prema tome najveći dio iješć. područja pripada prvom stupnju, a najmanje trećemu.²⁹⁹ Kod drugog stupnja oba refleksa koegzistiraju u korijenima, s time da se neke riječi ipak govore samo s jednim ili samo s drugim refleksom – takav je bar slučaj na vijačkom području i u susjednom Kamensku preko Krivaje (v. § 7*k*, 9) – ali reparticija takvih primjera realizirana je u svakom selu drugačije. Sve to izgleda kao tipična mješavina u procesu kristalizacije. Značajno je da Brabec šćakavske primjere na terenu 2. stupnja nalazi kod musl. i kat. stanovništva,³⁰⁰ dakle onoga koje je starinačko. Može se dakle postaviti ovakva jednadžba o starincima s iješć. terena:

a. na područjima gdje uz starince imamo doseljenike ikavskošćakavskog podrijetla, ili gdje imamo dodir s ikavcima šćakavcima, u starinaca nalazimo *samo* šćakavizam 1. stupnja³⁰¹ (svi govori na zapadu);

b. na područjima gdje uz starince imamo doseljenike ijekavskošćakavskog podrijetla, ili gdje imamo dodir s ijekavskošćakavskim govorima, u starinaca nalazimo šćakavizam 1. (npr. Sarajevo, Nadvisoko), 2. (centar tuzl. oblasti) ili 3. stupnja (istok tuzl. oblasti);³⁰²

²⁹⁸ Pit. knj. i jez. str. 58–60.

²⁹⁹ Razumije se da su prijelazi postepeni i da mora biti selâ za koja je teško odrediti kojem stupnju pripadaju.

³⁰⁰ Pit. knj. i jez. str. 59.

³⁰¹ Gdjekad imamo 1. stupanj i kod prav. stanovništva (npr. Podvisoko).

³⁰² Iz Brapčevih radova nije jasno da li kod starinaca tuzl. oblasti uopće ima čistog 3. stupnja, tj. nije objašnjeno za musl. na istoku tuzl. oblasti što se odnosi na α i što β .

c. na području gdje nema ni jednih ni drugih naseljenika nalazimo samo šćakavizam 1. stupnja, znači potpun (Vareš, dakle centralni pojas).

Drugim riječima gdje ima šćakavskih naseljenika, ima mješavine refleksa, ali u starinaca može biti i čist šćakavizam. Gdje ima šćakavskih naseljenika, ili nema nikakvih naseljenika, nema mješavine refleksa. I obratno. gdje god ima mješavine refleksa, ima i šćakavskih doseljenika. To znači da je točan prethodni zaključak (§ 7k) kako je *št* na iješč. terenu unos izvana – gornje jednadžbe jasno govore. Prema tome, šćakavizmi na području iješč. dijalekta objašnjavaju se dovoljno unosom sa strane i nije potrebno da pretpostavimo raznorodne elemente iz preddijalekatskog razdoblja. Ako su prav. mogli djelomično ili potpuno primiti šćakavizam, mogli su i musl. i kat. na nekim područjima primiti djelomični šćakavizam ili čak i pretežan.³⁰³

Što se tiče procesa $*d > j$, moguće je da je preddijalekatska izoglosa sjekla današnji iješč. dijalekt, danas najveći dio njegova područja nema leksemâ s *j* (§ 7i, 9). Ipak je vrlo vjerojatno da je osnovni konsonantski sustav iješč. područja (u cjelini ili bar na većem dijelu)³⁰⁴ imao *d* samo u sekvenci *žd*.³⁰⁵

STARE GENETSKE VEZE

Genetske veze iješč. dijalekta s ostalim šćakavskim dijalektima određene su dakle njegovim položajem i historijom kako njegovom tako i ostalih dijalekata. Ali o historiji nekih dijalekata u njegovu bližem i daljem susjedstvu znamo zaista premalo. Iješč. dijalekt ima po vodoravnoj liniji znatnih veza s ikavskošćakavskim govorima i s istočnohercegovačkim (= ije–št) dijalektom (§ 2), one su ovdje mnogo puta pokazane. Ali mislim da su linije povezivanja u okomitom pravcu još jače (Slavonija–Dubrovnik). C. A. van den Berk pokušao je dokazati da je Dubrovnik bio ikavski i čakavski i u tome, naravno, nije uspio, ali dokazao je da je u Dubrovniku u doba Della Belle postojao $\sim$ u kategorijama posavskog i južnoćakavskog tipa.³⁰⁶ Akcent $\sim$ u vijačkoj okolici (§ 7 o) smanjuje udaljenost Sava–Dubrovnik za više od jedne trećine.

³⁰³ Lijep su primjer čakavci na uskom obalnom pojasu kod Zadra – oni su od novošćakavskih ikavaca šćakavaca gotovo potpuno primili šćakavizam, tj. ostali su samo pojedini ostaci šćakavskih refleksa, u svakom selu drugi, a ipak su sačuvane druge osobine govora, npr. akcent $\sim$ u svim takvim selima.

³⁰⁴ U sokolskoj nahiji u Srbiji imamo na samoj Drini mjesto *Љubovija*, a dalje na sjeveroistoku nalazi se u istoj nahiji *Љuboviđa*. Oblik s *j* smješten je na smoj granici prema iješč. dijalektu, a sokolska je nahija bila teren stalnih migracija muslimana s jedne strane Drine na drugu (spomenuti radovi Lj. Pavlovića, R. Jeremića i Š. Hodžića).

³⁰⁵ Napredovanje *d* prikazano je u § 7m.

³⁰⁶ Y. a-t-1 un substrat čakavien dans le dialecte de Dubrovnik?, 'S-Graenhage (1995), str. 139–247.

Veze Slavonije s iješč. dijalektom sasvim su prirodne, – radi se o susjedima – ali Dubrovnik je odijeljen istočnohercegovačkim pojasom (§ 2), koji kida vrlo važne izoglose kao specifičnosti ijekavske zamjene jata (§ 7a), *-im* u instr. sing. *i*-dekl. (§ 7 hh), akcentuacija pridjevskih riječi (§ 7v, cc, dd) i sl. Konkretnosti o starim vezama iješč. dijalekta s ikavskošćakavskim govorima ostat će nepoznate dok se ne objasni predmigraciona struktura i fizionomija tih govora, ali veze s Dubrovnikom ostat će nejasne sve dok se ne ustanovi kokvih je sve govora uopće bilo u dolini Neretve, u stanovitom pojasu istočno od Neretve i na jadranskoj obali – njima dakle nije samo struktura i fizionomija nepoznata, nego čak nemamo niti podataka o njihovom postojanju.³⁰⁷ No njih je moralo biti – veze Dubrovnika s iješč. dijalektom zahtijevaju ih, a primjer Pljevalja³⁰⁸ pokazuje da je zaista moralo biti nepoznatih tipova istočnohercegovačkog dijalekta, koji su se izgubili u migracijama među pripadnicima drugih struja, a njihova stara staništa prekrivena su drugim istočnohercegovačkim govorima.³⁰⁹ Na zapadu ima istočnohercegovačkih govora koji znatno odudaraju od ostalih tipova – Žumberak ima sasvim neobičnu smjesu jugoistočnih i sjeverozapadnih istočnohercegovačkih značajki i uz to druge koje ne pripadaju nikamo ili se mogu isporučiti s osobinama Ivićeva zetsko-lovcenskog dijalekta bar po vanjskoj sličnosti. Istočnohercegovački otok zeničkih katolika (§ 8a) također predstavlja mješavinu jugoistočnih i sjeverozapadnih crta, a govor koji mu je možda najbliži našao sam čak iza Vrbasa, kod kat. u Ivanjskoj i okolici sjeverozapadno od Banje Luke. Ivić je u Srbiji zapadno od Užica našao osobine koje podsjećaju na iješč. dijalekt: *petero*, *more* < *može*, *ps* > *vs*, *dojem*, *-im* u instr. sing. *i*-dekl.³¹⁰ Sve to pokazuje da je rekonstrukcija predmigracionog stanja istočnohercegovačkih govora na prostoru od Azbukovice i Užica do ušća Neretve neophodan uvjet za konačno određenje iješč. genetskih veza i po vertikali (Dubrovnik) i po horizontali. O onome što se tu događalo od kristalizacije pred-dijalekatskog stanja do konca I razdoblja ne znamo praktički ništa.³¹¹ Pri tom je bez sunje najvažniji sektor dolina Neretve od okuke do ušća – supstratni dijalekatski tip komunicirao je sa svim svojim bližim i daljim susjedima, sudjelujući u izoglasama kojima je danas teško odrediti punu i pravu prirodu.

³⁰⁷ O tome problemu govorim više u radu spomenutom u op. 5.

³⁰⁸ V. ovdje problem sekundarnog duženja u § 10, kao i op. 283.

³⁰⁹ I o tome svemu više u radu iz op. 5.

³¹⁰ Selo Bioska (Godišnjak Fil. fak. u N. Sadu, Knj. IV, 1959, str. 397, 399).

³¹¹ Ne znamo doduše ništa ni o tome što se u tom vremenskom razmaku događalo na samom iješč. terenu – nerazumljivo je npr. kako se mogao složiti par *idem* : *dojem* (uz *idem* : *dojem*), karakterističan za velik dio iješč. područja. Objašnjenja jednog člana u paru pobijaju se objašnjenjima drugoga.

DANAŠNJA STRUKTURA I MJESTO MEĐU HRVATSKOSRPSKIM DIJALEKTIMA

§ 12. Prije zaključaka moramo prvo pokušati da ustanovimo kakva je struktura iješč. dijalekta.

On kao cjelina nema većih strukturalnih odlika koje bi ga hitno odvajale od nekih drugih štokavskih dijalekata, u prvom redu istočnohercegovačkoga. Nema novih fonema nego ima na nekim terenima drukčije fonetske varijante (§ 7e, f), morfološke su kategorije više manje normalne štokavske strukture iako su često upotrebljena druga sredstva za njihovo izražavanje. Ali ipak su novoštokavski dijalekti – šumadijsko-vojvođanski (= mlađi ekavski) i zapadni (= mlađi ikavski ili jednostavno samo ikavski)³¹² – strukturalno znatno bliži istočnohercegovačkom nego iješč. dijalekt, naprosto zato što on i nije novoštokavski koliko je god uznapredovao u novoštokavskom pravcu. I zato iješč. dijalekt ne može biti dijelom istočnohercegovačkoga.

U fonetskoj strukturi iješč. konsonantizma najčešće je zauzeto mjesto fonema *h* i redovito mjesto fonema *f* (§ 7f, *h*, *m*), u istočnohercegovačkome oba su mjesta najčešće prazna. I obratno, afrikatski fonemi u iješč. dijalektu često zauzimaju dva ili tri³¹³ mjesta manje nego u istočnohercegovačkom dijalektu. Strukturalna pozicija $\hat{\quad}$ u iješč. je fakultativno različita od pozicije u istočnohercegovačkome (s time da se na velikom području pridružuje i $\tilde{\quad}$ s ograničenom fonološkom vrijednosti – v. § 7o). Kvantitetska struktura istočnohercegovačkoga ima u pogledu sekvence sonant + konsonant sasvim suprotno ograničenje u usporedbi s iješč. dijalektom. Morfološko-sintaktička struktura iješč. dijalekta obogaćena je habitualom (§ 7mm) i također kod budućih vremena (§ 7nn) itd. – već to što je izneseno dostaje da se uoči veća strukturalna opozicija iješč. dijalekta prema istočnohercegovačkome nego što je opozicija istočnohercegovačkih i ostalih dvaju novoštokavskih dijalekata.

Na granici istočnohercegovačkog i šumadijsko-vojvođanskoga gdje je dovoljno ukloniti riječi s jatom pa da dobijemo govor gotovo iste strukture i gotovo iste fizionomije, a to isto vrijedi i za mnoga mjesta gdje se dodiruju ili koegzistiraju istočnohercegovački i zapadni dijalekt. Takav pokus nije moguće izvesti s iješč. dijalektom, nema nijedne pojedinačne osobine koja bi mogla svojim uklanjanjem izgladiti razliku. Stvar je u fizionomiji dijalekta, u zbroju svih osobina, a ta je fizionomija kod iješč. dijalekta vrlo individualna i približava se najviše slavonskoj. Izvedimo pokus druge vrste, pokušajmo načiniti koncentrat iješč. dijalekatskih osobina (§ 7), i što taj koncentrat bude gušći, to će se sve više

³¹² U nazivima naših dijalekata vlada velika neujednačenost pa sam zato često bio prisiljen da se služim dvostrukim označivanjem ili da označim čiji termin upotrebljavam (npr. *Ivičev zetsko-lovcenski* i sl.). I o problemu nazivâ pišem u radu spomenutom u op. 5.

³¹³ Treće mjesto pripada fonemu *z*.

udaljavati od istočnohercegovačkoga i sve više nalikovati slavonskom dijalektu (izbjeći valja samo primjere sa sekundarnim duljenjem i s dugim jatom). Koliko god takvi postupeći bili artifičijelni,³¹⁴ oni su ipak metodološki korisni jer omogućuju i sagledavanja koja ne pružaju dijalektološki opisi i njihova analiza.

Kako je dakle iješč. dijalekt strukturalno samostalniji od istočnohercegovačkoga nego što su šumadijsko-vojvođanski i zapadni, a genetski je individualan (§ 11) i uza svu bliskost s istočnohercegovačkim ipak srodniji slavonskom nego njemu, moramo i iješč. dijalektu priznati samostalno mjesto na dijalektološkoj karti. Budući da su u našoj dijalektologiji uobičajeni dvojni nazivi za dijalekte – prema jezičnim osobinama i prema teritoriju koji zauzimaju – jezičnom nazivu *ijekavsko-ščakavski* najbolje bi odgovarao geografski naziv *istočnobosanski* kao pandan istočnohercegovačkom. Iješč. dijalekt pokriva najveći dio istočne Bosne i najveći dio njegova terena nalazi se u istočnoj Bosni. Oba naziva savršeno odgovaraju shemi prikazanoj u § 2: u desnom gornjem četverokutu, koji predstavlja *istočnu Bosnu*, nalazi se jezička kombinacija osobina *ije-šč*, dakle *ijekavizam + ščakavizam*.

Zadar, ljeta god. 1960.

³¹⁴ Osobito kod govora koje je zahvatila dekompozicija, a takvi su i slavonski i iješč. dijalekt.